

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Publieke vrouwen in Leiden en de regulering van prostitutie: Een archiefonderzoek, 1853-1904

van der Windt, Marije

Citation

Van der Windt, M. (2021). *Publieke vrouwen in Leiden en de regulering van prostitutie: Een archiefonderzoek, 1853-1904*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3264167>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Publieke vrouwen in Leiden en de regulering van prostitutie

Een archiefonderzoek, 1853-1904

Universiteit
Leiden

Student M. van der Windt

Opleiding MA History: Cities, Migration and Global Interdependence (20EC)

Begeleider Dr. M. Pluskota

Datum 20-12-2021

Woordenaantal 16026 excl. Voetnoten

Inhoudsopgave

Introductie	3
Literatuur	4
Bronmateriaal	8
Terminologie	10
Indeling.....	11
Hoofdstuk 1: Introducerend hoofdstuk.....	13
Wie is de publieke vrouw?	13
Reglementering: Invoering stelsel, 1850-1860.....	14
Reglementering: de kritiek erop en de afschaffing stelsel, 1890-1905	16
Het aanbod van prostitutie.....	18
De situatie in Leiden.....	19
Hoofdstuk 2: De bestrijding van de prostitutie.....	21
De invoering van de reglementering	22
De afschaffing van de reglementering.....	26
Argumenten voor de invoering en afschaffing reglementering.....	28
Conclusie	31
Hoofdstuk 3: Sociaal profiel van de publieke vrouwen en bordeelhouders	32
Sociaal profiel: de publieke vrouwen	32
Sociaal profiel: bordeelhouders.....	40
Armoede als oorzaak van prostitutie?	48
Conclusie	50
Conclusie.....	54
Bibliografie.....	58
Archieven	58
Literatuur	58

Introductie

De jaren 1500 tot 1950 zagen een grote toename van bewegingen van mensenmassa's. Hierdoor ontstond er ook een toename in wetgeving omtrent regulering van deze bewegingen. De grootste toename vond plaats in 1850-1914. Deze periode wordt ook wel de *age of mass migration* genoemd en kende snelle modernisering.¹ Tijdens de moderniseringsfase gingen de ontwikkeling van nieuwe metropolen hand in hand met industrialisatie, iets waar velen zich door aangetrokken voelden. Snelle migratie van het platteland naar de steden vond hier plaats. Door de toenemende regulering van bewegingen werden deze vaak geregistreerd. In het bevolkingsregister van Amsterdam werd van 1850 tot en met 1893 geregistreerd wie de stad in trokken en wie ook weer vertrokken. Vaak kan er uitgebreide informatie over deze personen gevonden worden, zoals hun geboorteplaats en beroep. Het waren echter niet slechts fabrieksarbeiders die hun toekomst in de steden zochten. Ook andere type werkers migreerden, waaronder ook prostituees of sekswerkers.

De focus van dit onderzoek zal liggen op de voorgenoemde groep. Calum Davey et al. geven aan dat sekswerkers zeer mobiel zijn, wat hen een goed onderwerp maakt voor deze thesis over mobiliteit.² Tijdens de vroegmoderne periode werden Europese vrouwen gezien als minderwaardig aan mannen, en hun socio-economische positie werd in grote mate bepaald door factoren zoals hun burgerlijke staat en beroep.³ Zeker alleenstaande vrouwen en weduwen konden enkel rondkomen door het vinden van een baan.⁴ In de Nederlandse Republiek konden vrouwen onafhankelijk werken, waardoor zij hun eigen werkgever konden zijn.⁵ Prostitutie behoorde tot de *economy of makeshift* en was daardoor een van de manieren die gezien werden als 'werk' om de eindjes aan elkaar te knopen. Voor veel prostituees was prostitutie hun enige bron van inkomsten; voor andere vrouwen was het een

¹ T.J. Hatton, J.G. Williamson, *The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact* (New York: Oxford University Press, 1998) 3.

² C. Davey et al., 'Mobility and sex work: why, where, when? A typology of female-sex-worker mobility in Zimbabwe', *Social Science and Medicine* 220 (2019) 322-330, 322.

³ D. Simonton, A. Montenach (ed), *Female agency in the urban economy. Gender in European towns, 1640– 1830* (New York 2013) 2.

⁴ H. Cook, *The long sexual revolution : English women, sex, and contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2005) 65-66.

⁵ A. Schmidt, M. van der Heijden, 'Women Alone in Early Modern Dutch Towns, Opportunities and Strategies to Survive', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 21-38, 22.

aanvulling op de inkomsten uit ander werk wat zij deden, zoals spinster of dienstbode.⁶ Prostitutie was voor veel vrouwen dan tot in bepaalde mate ook een bewuste beroepskeuze, en prostituees moeten daarom niet altijd enkel gezien worden als slachtoffers. Vrouwen bezaten ook *agency* en prostitutie was een van de manieren waarop zij onafhankelijk konden zijn. Dit is ook een uitspraak die deze thesis zal onderbouwen.

In de Nederlandse geschiedenis zijn er veel periodes van regulering van prostitutie afgewisseld met periodes van gedogen, afhankelijk van de manier waarop de samenleving gedurende die periode prostitutie beschouwde. Kijkend naar de stad Leiden zal de volgende vraag de leidende vraag van deze thesis zijn: **in hoeverre waren prostituees aan het eind van de 19^e eeuw mobiel en op welke manier heeft de regulering van de prostitutie hun mobiliteit beïnvloed?** De mobiliteit van vrouwen zal gelinkt worden aan venerische ziekten, ook wel seksueel overdraagbare aandoeningen. Venerische ziekten zijn al eeuwenoud. Gedurende de eeuwen zijn er veel discussies geweest over het belang van het vinden van de bron van deze ziektes en over de uitroeiing ervan. Prostitutie werd als één van de belangrijkste bronnen beschouwd, gebaseerd op de omvang van de moraliteitsdiscussies op die momenten. Regulering van prostitutie werd vaak gezien als noodzakelijk in de bestrijding van venerische ziekten. Om deze reden werden er in meerdere Europese landen reglementeringen ingesteld die toezicht op prostituees instelde.

Literatuur

Dit onderzoek zal bijdragen aan de groeiende hoeveelheid aan literatuur over prostitutie in vroegmodern- en modern Europa door de mobiliteit van Leidse prostituees als casus te nemen. Een onderzoek als deze naar mobiliteit van prostituees is nog niet eerder voor de periode en plaats van deze thesis gedaan. De periode van onderzoek is een uitzonderlijke periode, omdat slechts sinds de jaren 1820-1830 er in beperkte mate erkenning gegeven werd aan het feit dat vrouwen ook seksuele gevoelens

⁶ M. Pluskota, *Prostitution and Social Control in Eighteenth-century Ports* (Abington: Routledge, 2015) 38.

en verlangens kunnen hebben.⁷ In dezelfde periode is er voor het eerst een voorstel gedaan voor vrouwelijke anticonceptie in Frankrijk, maar dit is afgewezen mede doordat de reputatie van vrouwen door seksualiteit meer besmet kan worden dan die van mannen. Het zijn van een prostituee is in deze tijd nog een zware belediging.⁸ Tegen het eind van de eeuw is de erkenning die aan vrouwelijk seksualiteit gegeven werd alweer terug gedraaid, en er wordt van vrouwen weer abstinentie gevraagd.⁹

Deze thesis heeft de nadruk liggen op het leven en de mobiliteit van vrijgezelle vrouwen, een onderwerp wat van groter belang werd gedurende de 19de eeuw. In deze periode werd het mede door betere transportmogelijkheden en economische veranderingen beter mogelijk om buiten familieverband te migreren. Hilde Greefs en Anne Winter hebben onderzoek gedaan naar het verschil in migratiepatronen tussen alleenstaande mannen en vrouwen.¹⁰ Zij willen met hun werk het argument dat de migratie van alleenstaande vrouwen voornamelijk plaats vond op de basis van familiebeslissingen en in familieverband weerleggen door te stellen dat dit niet het geval was voor alle vrouwen in de 19de eeuw. Er waren namelijk ook vrouwen die gebruik maakten van hun eigen netwerken, informatie en contacten.¹¹ Leiden is een nijverheidsstad en binnen deze sector werkten over het algemeen meer vrouwen dan mannen. Het is dan ook niet ongewoon dat gedurende de 19^e eeuw er meer vrouwen naar Leiden migreerden dan mannen. Dat vrouwen aangetrokken werden tot bepaalde beroepen is iets wat ook uit het onderzoek van Greefs en Winter blijkt: de meeste vrouwen gingen werken in beroepen als ambachtslieden en gespecialiseerde arbeiders. Voor Nederlandse vrouwen was het niet ongewoon dat zij aan het werk gingen als industriële arbeiders of losse arbeiders.¹² Greefs en Winter concluderen dat aan het eind van de 19de eeuw vrouwen meer autonoom werden als het mobiliteit betrof: vele hadden hun eigen netwerken en *pull*- en *pushfactoren* om te migreren, zowel betreffende lange- als korte afstandsmigratie.¹³

⁷ Cook, *The long sexual revolution* 70.

⁸ Cook, *The long sexual revolution* 73.

⁹ Idem, 91.

¹⁰ H. Greefs, A. Winter, 'Alone and Far from Home: Gender and Migration Trajectories of Single Foreign Newcomers to Antwerp, 1850-1880' *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61-80.

¹¹ Idem, 62.

¹² Idem, 69-70.

¹³ Idem, 75-76.

Onderzoek naar Leiden in de 19de eeuw is slechts gedaan door An Huizing.¹⁴ Haar onderzoek betreft prostitutie in Nederland in 1850-1900. Het werk van Huizing is dan ook een korter onderzoek, echter houdt dit niet in dat er geen intensief bronnenonderzoek uitgevoerd is. In dit onderzoek wordt Leiden enkele malen als casus aangehaald, vanwege het duidelijke en extensieve archiefmateriaal dat Leiden opgeleverd heeft betreffende de prostitutie in de periode in kwestie. Leiden is in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam en Rotterdam geen havenstad. De stad staat bekend om haar textielindustrie en studentenleven, waardoor het een ander karakter heeft dan een havenstad. Er komen andere types mensen af op nijverheidssteden, namelijk handelaren en kooplieden. D.J. Noordam heeft onderzoek gedaan naar prostitutie in Leiden in de achttiende eeuw door te kijken naar de confessieboeken. Door het andere karakter van Leiden was de prostitutie niet georganiseerd in *speelhuizen*, maar was het nogal laaggeschaald. Dat betekent dat de prostituees van Leiden gevonden konden worden in hostels, herbergen en woonhuizen, waarin enkel een klein aantal prostituees zich bevond. Deze plekken waren vaak dus van kleine aard. De meeste prostituees waren te vinden rondom de marktplaats en de stadspoorten.¹⁵ In de 19^e eeuw was hier niet veel in veranderd, slechts dat de prostituees door de reglementering van rond 1850 zich mochten ophouden in bordelen. Dit betekent niet dat de clandestiene prostitutie geen plaats meer had in de stad. Ook deze was nog van grote omvang, iets wat later in dit onderzoek besproken zal worden. Bovendien was de klandizie van de prostituees nog hetzelfde, namelijk de handel- en kooplieden evenals de studenten, waarvan de studenten mogelijk wel de grootste groep klanten betrof.

Enkele grotere werken over prostitutie in vroegmodern- en modern Nederland zijn uitgevoerd door Lotte van de Pol en Petra de Vries. Deze werken zijn voor deze thesis van belang omdat er een goede basis geschetst wordt van de context waarin het onderwerp van deze thesis zich bevindt. Zeker het werk van de Vries is hierbij een goede leidraad, aangezien ook zij kort spreekt over het belang dat men in de negentiende eeuw hechtte aan de regulering van prostitutie om zo de verspreiding van

¹⁴ A. Huizing, *Betaalde Liefde: Prostituees in Nederland 1850-1900* (Octavo: Bergen, 1983).

¹⁵ D.J. Noordam, 'Prostitutie in Leiden in de 18e eeuw', *Leidse Facetten: Tien studies over Leidse geschiedenis*, (Leiden 1983) 71-73.

venerische ziekten te tegen te gaan. Ook laten deze onderzoeken zien dat het onderwerp van deze thesis iets nieuws aanbiedt.

Lotte van de Pol heeft onderzoek gedaan naar prostitutie in Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw. Dit is een stad die vaker onderzocht is in relatie tot prostitutie. Amsterdam is een belangrijke havenstad en was, en is nog steeds vandaag de dag, bekend om haar prostitutie. De stad trok veel toeristen en zeelieden aan, waaronder ook veel alleenstaande jonge mannen vielen. Het centrum van de prostitutie daar was dan ook te vinden rondom het stadscentrum en de haven, en organiseerde zich in *speelhuizen*. Dit waren huizen waarin mensen samen konden komen om te eten, te drinken en te dansen, en die daarnaast ook de prostituees organiseerden. Veel toeristen en zeelieden bezochten deze *speelhuizen* en konden hier prostituees oppikken. Het surplus van vrouwen in de stad leidde ertoe dat veel vrouwen prostitutie als een aantrekkelijk beroep zagen. Dit gold voornamelijk voor de vrouwen in de onderste lagen van de samenleving.¹⁶ Ook voor veel migranten was de prostitutie een manier om hun geld te kunnen verdienen, aangezien zij bijvoorbeeld minder makkelijk een Nederlandse man konden vinden om hun in hun onderhoud te voorzien. Door te kijken naar de confessieboeken van Amsterdam heeft van de Pol een sociaal profiel op kunnen stellen van de prostituees in Amsterdam.

Petra de Vries heeft daarentegen onderzoek gedaan wat meer gericht is op de politieke kant van het debat rondom prostitutie. Zij heeft gekeken naar de prostitutiereglementering vanaf 1850 en de maatschappelijke discussies hieromheen in Nederland. In haar onderzoek beschrijft ze hoe en waarom prostitutie het onderwerp van politieke discussie werd nadat vanaf ongeveer 1860 er gemeentelijke verordeningen tot stand kwamen waarin er politietoezicht op bordelen en prostituees ingesteld werd. Dit werd gedaan vanwege opkomende angst voor de verspreiding van venerische ziekten en twijfels over de effectiviteit van medische keuring die de prostituees moesten ondergaan. De Vries beschrijft welke argumenten er zowel voor als tegen de reglementering aangevoerd werden. De Vries noemt prostitutie “een kwestie met symboolwaarde”.¹⁷ Dit vanwege het bijeenkomen van twee andere kwesties, namelijk

¹⁶ Pluskota, *Prostitution and social control in eighteenth-century ports* 27-28.

¹⁷ P. de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum: Verloren, 1997) 269.

de sociale kwestie en het vrouwenvraagstuk. Ook ziet de Vries het prostitutievraagstuk als onderdeel van de seksestrijd, omdat prostitutie hét voorbeeld is van de ongelijkheid tussen mannen en vrouwen.¹⁸ Prostitutie en de reglementering ervan was één van de manieren om vrouwen te onderwerpen aan de mannelijke staat. Opvallend is dat binnen heel Europa dezelfde vraagstukken rond dezelfde periode plaats hadden.

Bronmateriaal

Deze thesis zal kijken naar prostitutie in Leiden aan het eind van de negentiende en het eerste decennium van de twintigste eeuw. Het onderzoek is gebaseerd op archieven over prostitutie in Leiden die nog niet eerder zo uitgebreid bestudeerd zijn, en zal bovendien antwoord geven op de volgende vraag: **in hoeverre waren prostituees aan het eind van de 19^e eeuw mobiel en op welke manier heeft de regulering van de prostitutie hun mobiliteit beïnvloed?** In de laatste helft van de negentiende eeuw ontstonden er discussies over (im)moraliteit en venerische ziekten die hand in hand gingen met prostitutie, en besloten veel Nederlandse steden om de gegevens van hun publieke vrouwen te laten registreren naar aanleiding van de reglementering die volgde op deze discussies. De reglementering volgend werden prostituees verplicht zich te registreren als publieke vrouw. De registraties waren mogelijk van invloed op de mobiliteit van de publieke vrouwen: werden deze vrouwen beperkt in hun mobiliteit? Dit is wat deze thesis zal onderzoeken.

Leiden is een van de steden die een uitgebreid archief bijhield van de publieke vrouwen en de gemeentelijke communicatie rondom het onderwerp van prostitutie. Het Leids archief bevat dan ook ten eerste gedetailleerde informatie over de persoonlijke gegevens van de publieke vrouwen, naast hun bewegingen zowel binnen als buiten de stad vanaf het eerste moment van registratie. Dit onderdeel is heel uitgebreid bijgehouden in het Leidse politiearchief waardoor het ook mogelijk is om de geregistreerde vrouwen in andere bronnen terug te kunnen vinden.¹⁹ Deze thesis gebruikt de persoonlijke

¹⁸ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*, 271.

¹⁹ Stadsarchief Leiden (SAL), Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

informatie om een beeld van de Leidse publieke vrouwen te schetsen. De registratieboeken van de publieke vrouwen en bordeelhoud(st)ers zijn bijgehouden in de periode van 1853 tot en met 1904; van de invoering van de reglementering tot aan de afschaffing ervan. In 1851 werd er door de overheid bepaald dat het toezicht op prostitutie op gemeentelijk niveau geregeld moest worden, waardoor Leiden in 1853 over ging op nieuwe wetgeving omtrent prostitutie.²⁰ In 1904 schafte Leiden de reglementering rondom prostitutie af, andere steden zoals Amsterdam en Utrecht volgend.²¹

Ten tweede bevat het gemeentearchief verslagen en correspondentie van de gemeente met onder andere de Geneeskundige faculteit en de Gezondheidscommissie betreffende het toezicht op prostitutie. Dit archief is voor het eerst bijgehouden in 1847 met het tot stand komen van de discussie over toezicht, en geëindigd in 1904, het jaar waarin bordelen en prostitutie verboden werden.²² In deze thesis zullen de argumenten die in deze brieven gebruikt werden, zowel omtrent de invoering als afschaffing van de reglementering, besproken worden. Wat hierbij ontbreekt zijn voornamelijk de uitgaande brieven. De gemeenteraad heeft er blijkbaar voor gekozen om vooral de binnenkomende post te archiveren. Dit leidt ertoe dat de context van die brieven uit de reacties gehaald moet worden. Dit is niet onmogelijk, aangezien het gebruikelijk was om de vraag te herhalen. De inkomende brieven zijn voor het grootste deel reacties op eerdere post vanuit de Leidse gemeenteraad. Dit maakt dat het heel eenzijdige communicatie is: de gemeenteraad heeft alleen de partijen geschreven die zij relevant geacht hebben voor hun doel. In deze zin is het archief dus heel erg beperkt. Het geeft wel een basis voor de inzichten die eruit afgelezen kunnen worden, maar een uitgebreider beeld dan die in deze thesis geschetst wordt kan er aan de hand van enkel deze bronnen niet gegeven worden.

Deze thesis zal dan ook gebruik maken van deze archieven en ze gebruiken als leidende bron, naast het gebruik van secundaire literatuur als analyse- en vergelijkingsmateriaal. Van belang is hierbij dat dit onderzoek dus alleen kijkt naar de beroepsprostituees en de discussies rondom het beroep en het

²⁰ J.F. van Slobbe, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie te Amsterdam* (Scheltema & Holkema's boekhandel en uitgevers maatschappij N.V.: Amsterdam, 1937) 61-69.

²¹ Huizing, *Betaalde liefde* 9-12.

²² Stadsarchief Leiden (SAL), Plaatselijke Gezondheidscommissie, *Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met de prostitutie*, inventarisnummer 0018, bestand 29; Stadsarchief Leiden (SAL), Gemeentearchief Leiden, *Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875)*, inventarisnummer 0516, bestand 3181.

houden van bordelen. De omvang van de clandestiene prostitutie was in de periode van dit onderzoek nog vele malen groter dan de geregistreerd prostitutie, maar hiervan is mede doordat deze vorm van prostitutie vaak niet traceerbaar was geen archief bijgehouden. In deze zin is dit een tekortkoming van dit onderzoek, omdat het niet het overgrote gedeelte van de publieke vrouwen omvat. Bovendien was het archief heel erg afhankelijk van de informatie die de publieke vrouw opgegeven heeft. In enkele gevallen is niet alle informatie waar om gevraagd werd genoteerd. Echter zijn dit de bronnen waarmee gewerkt moeten worden en is de informatie die hieruit te verkrijgen is toch afdoende om iets te kunnen zeggen over de publieke vrouwen die onder de reglementering vielen. Al met al geven de bronnen gebruikt in deze scriptie een duidelijk beeld van hetgeen wat onderzocht wil worden.

Terminologie

Aan het begin van deze introductie is het concept van *migratie* benoemd, echter, zoals uit de onderzoeksvraag blijkt, zal dit onderzoek de term *mobiliteit* gebruiken. David Siddle benoemt het volgende onderscheid tussen *migratie* en *mobiliteit*:

The most obvious casualty has been the earlier distinction made between the mobility of individuals travelling backwards and forwards between locations in the interests of family or work and the definitive migration of families or individuals to new work and a new home. Migrants are now shown to be involved in patterns of mobility, frequently connecting with their place of origin, even when the place of origin is removed by a generation or more.²³

Naast de vrouwen die al in Leiden wonen, was voor enkele prostituees hun verhuizing naar Leiden permanent en kan daarom gezien worden als *migratie*. Voor het merendeel van de prostituees gold echter dat zij voornamelijk bleven reizen tussen steden en Leiden was dus vaak geen eindpunt. Bovendien

²³ D. Siddle, 'Introduction' in Siddle, D., *Migration, Mobility and Modernization* (Liverpool: Liverpool University Press, 2000) 1-8, aldaar 5.

verplaatsten veel van de vrouwen zich ook meerdere malen binnen de stad. Om deze redenen is *mobilititeit* een beter geschikt concept voor deze thesis dan *migratie*.

Ten tweede is ervoor gekozen om de term *publieke vrouw* te gebruiken in plaats van *prostitutuee*, juist in de hoofdstukken waarin het primair bronmateriaal besproken wordt. Prostituee is een woord wat meer van deze tijd is en zal dan ook wel gebruikt worden wanneer het over de algemene geschiedenis van het onderzoek naar prostitutie gaat. Echter spreken de bronnen die gebruikt worden voor deze thesis over publieke vrouwen, waardoor er voor is gekozen om in de besprekende hoofdstukken ook deze terminologie te gebruiken. In essentie zijn een publieke vrouw en een prostituee hetzelfde. Voor deze thesis zal uit gegaan worden van de definitie van publieke vrouw die er in Leiden gegeven is, namelijk: “Als publieke vrouwen worden beschouwd zij, die zich, hetzij tegen betaling, hetzij om niet, aan prostitutie over te geven”.²⁴ Een publieke vrouw is bovendien geregistreerd. Naar de niet-geregistreerde vrouwen zal verwezen worden als clandestiene prostituees. Hier zal verder op in gegaan worden in het eerste hoofdstuk.

Indeling

Deze thesis bestaat uit vier hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk zal de voorgeschiedenis van prostitutie en het toezicht erop in Nederland bespreken om zo een goed beeld te schetsen van de situatie op dat moment. De periodes rondom de invoering van de reglementering en de afschaffing van het stelsel zullen besproken worden, omdat deze het meest relevant zijn voor deze thesis. Dit hoofdstuk zal vergelijkingsmateriaal schetsen voor de rest van de thesis. Het tweede hoofdstuk zal het gemeentearchief betreffende de correspondentie over het toezicht op en de bestrijding van de prostitutie in Leiden bespreken. Dit wordt vervolgens analyseren op basis van de argumentatie die gebruikt wordt bij de regulering van prostitutie. De informatie uit de archieven zal gelinkt worden met het nationale doel van moraliteit en gedragscontrole. Ook zal de positie in relatie tot de sociale kwestie en de controle van vrouwen in het algemeen uitgewerkt worden. Hierbij wordt gekeken naar wat er in de maatschappij

²⁴ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 29.

gebeurde tijdens de *turn of the century* en hoe de prostitutiediscussie past binnen dit geheel. Het derde hoofdstuk zal een analyse geven van de gegevens in het Leidse politiearchief, aan de hand waarvan er ook een sociaal profiel van de prostituees en de bordeelhouders opgesteld kan worden. Dit geeft een beeld van de vrouwen die als prostituee gingen werken, maar ook van de bordeelhouders. Uiteindelijk wordt in deze thesis de vergelijking gemaakt tussen het sociale profiel in het derde hoofdstuk en de achtergrond rondom de reguleringsdiscussies in het eerste hoofdstuk. De informatie uit deze twee hoofdstukken zal gecombineerd worden in de conclusie om zo het beeld over de argumentatie omtrent de invoering en afschaffing van de regulering te schetsen.

In deze thesis zijn drie niveaus van belang, namelijk het niveau van de vrouwen, lokaal niveau en nationaal niveau. Het eerste niveau kan echter tot in beperkte mate geanalyseerd worden, omdat de gebruikte archieven beperkt zijn in de informatie die zij leveren. Ook zijn er bijvoorbeeld geen documenten van de prostituees zelf beschikbaar. In het derde hoofdstuk zal deze invalshoek besproken worden. Het lokale niveau kan uitgebreid bestudeerd worden, omdat het archief correspondentie binnen de Leidse gemeente bevat. Het tweede hoofdstuk zal dus in gaan op dit niveau. Aan de hand van secundaire literatuur zal het tweede hoofdstuk ook het nationale niveau betrekken.

Hoofdstuk 1: Introducerend hoofdstuk

Dit hoofdstuk zal in gaan op de situatie en discussies rondom prostitutie in Nederland in de tweede helft van de 19^e eeuw. Er zal gebruik gemaakt worden van secundaire literatuur om een overzicht te geven van de periode. Dit hoofdstuk bespreekt de volgende onderwerpen: de reglementering en de discussies hierover; de achtergrond van de vrouwen en het aanbod; en de specificaties van Leiden. Allereerst zal er een definitie van publieke vrouw gegeven worden.

Wie is de publieke vrouw?

Aan een publieke vrouw zijn verschillende definities gegeven aan het eind van de 19^e eeuw. De Staatscommissie beschouwt als publieke vrouw iedere vrouw die “al of niet in een huis van ontucht inwonende, gewoon is in zoodanig huis met verschillende personen ontucht te plegen”.²⁵ Zoals eerder aangegeven had de commissie van Leiden ook een eigen definitie, namelijk: “Als publieke vrouwen worden beschouwd zij, die zich, hetzij tegen betaling, hetzij om niet, aan prostitutie over te geven”.²⁶ Al met al verschillen de definities in essentie niet veel van elkaar en kan als publieke vrouw eigenlijk iedere vrouw beschouwd worden die er een zedeloos leven op nahield. Wat wel belangrijk is om op te merken is dat de inschrijving, waarover hierna meer uitgelegd wordt, ertoe leidde dat zo’n vrouw publiek werd. Om deze reden wordt er in de bronnen gesproken over ‘publieke vrouwen’ wanneer het gaat om een ingeschreven prostituee, die dus gezien kan worden als een beroepsprostituee. Wanneer men sprak over de clandestiene prostitutie werd er niet gesproken over ‘publieke vrouwen’ maar over heimelijke prostituees. Dit leidde er wel toe dat de clandestiene vorm van prostitutie onder de reglementering viel en de meeste vrouwen eigenlijk gedwongen een publieke vrouw werden.²⁷

²⁵ 0018 SAL, Plaatselijke Gezondheidscommissie, *Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met de prostitutie*, inventarisnummer 0018, bestand 29.

²⁶ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 29.

²⁷ Idem, 26-29.

Reglementering: Invoering stelsel, 1850-1860

In de Nederlandse geschiedenis is prostitutie al vele malen gereguleerd, waarna het weer gedoogd is geweest. De periodes van regulering en gedoogbeleid zijn vaak afgewisseld. In het begin van de 19^e eeuw stond Nederland onder het gezag van Frankrijk en werd er een nieuw stelsel geïntroduceerd, voornamelijk bedoeld om het Franse leger te beschermen tegen seksueel overdraagbare ziektes. Dit stelsel hield in dat alle prostituees geregistreerd moesten worden en dat zij enkele malen per week op visitatie moesten, wat een medisch onderzoek naar venerische ziekten is. Toen de Fransen in 1814 vertrokken uit Nederland is dit stelsel in sommige Nederlandse steden gebleven, en in andere juist afgeschaft. Willem I besloot om het stelsel landelijk weer in te voeren, maar hierover kwam veel weerstand vanuit de steden. In 1852 boog de Staatscommissie zich over de nieuwe reglementering wat in hield dat de reglementering een politiewet zou gaan worden, gereguleerd door de steden zelf. Sinds 1851 stonden de bordelen al onder het gezag van de burgemeesters, maar deze taak werd nu in zowel theorie als praktijk in handen van de politie gelegd. Zaken omtrent het sanitaire toezicht op bordelen, het regelen van de vergunningen voor bordelen, en het handhaven van de prostituees werden dus geregeld door de politie. In de hoofdlijnen zijn de verschillende verordeningen wel hetzelfde, maar in de details verschillen zij nog wel eens. Volgens de Vries komt dit mede door de verdeeldheid in de medische wereld, waardoor een nationale reglementering nagenoeg onmogelijk was om in te stellen.²⁸ Hierdoor is er grote variatie te vinden alsmede in de duur en de uitvoer van de reglementeringen. Amsterdam is een voorbeeld van een stad die geen reglementering had, terwijl Leiden een voorbeeld is van het wel hebben van reglementering, wat namelijk gold tussen 1853 en 1904.

Uit het verslag van de Staatscommissie in 1852 is gebleken dat prostitutie een bron is voor de verspreiding van geslachtsziekten en dat zij vinden dat de overheid een algemene regeling moet ontwerpen omdat deze verspreiding de algemene gezondheid en de openbare orde en veiligheid in gevaar brengt.²⁹ Het ontwerp van de Staatscommissie lijkt heel erg op de Franse reglementering en vind daar ook haar basis in. De reglementering betreft enkel de openbare of geafficheerde prostitutie,

²⁸ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 27.

²⁹ 0018 SAL, Plaatselijke Gezondheidscommissie, *Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met de prostitutie*, inventarisnummer 0018, bestand 29.

aangezien het toezicht op clandestiene prostitutie nauwelijks mogelijk is. Door prostituees te dwingen om in te schrijven, mede door de boete die op onttrekken hieraan staat, zou de clandestiene prostitutie opgelost worden. Ook zou gematigd toezicht dit probleem oplossen, omdat de prostituees zich dan niet gedwongen voelen. Een andere taak van de politie werd het sanitair toezicht: dit zou namelijk ook de verspreiding van venerische ziekten tegengaan. Bij clandestiene prostitutie is dit sanitaire toezicht niet aanwezig, wat dit een extra gevaarlijke besmettingsbron maakt.

Petra de Vries stelt dat prostitutie gezien werd als een onvermijdelijk en noodzakelijk kwaad, en dat deze gedachtegang heel kenmerkend was voor de discussies rondom de reglementering.³⁰ De geheime of clandestiene prostitutie zou juist opbloeien als de openbare prostitutie verboden zou worden. De reglementering kan dus gezien worden als een periode van reguleren door gedogen, iets wat tot op vandaag de dag een bekende vorm van regulering is in Nederland. Hierdoor werd wel de scheiding tussen de publieke vrouwen en de andere “nette” vrouwen vergroot, omdat een “noodzakelijk kwaad” geen positieve connotatie heeft. Prostitutie werd dus onder bepaalde omstandigheden toegestaan. De Vries noemt deze inschrijving een symbolische grens, maar ook een ruimtelijk afgrenzing; “een ondoorzichtig gordijn in een achterafbuurt”.³¹ Bovendien zorgde de parlementaire discussies omtrent de invoering van de reglementering ervoor dat er ook in de wetboeken niet meer sekseneutraal gesproken werd, maar juist van een onderscheid tussen mannen en vrouwen. Prostitutie werd wettelijk vastgelegd als een beroep en kwam er een duidelijk onderscheid tussen strafbare en niet-strafbare seksualiteit.

Volgens de Vries is dit stelsel van reglementering gebaseerd op drie pijlers. Allereerst de juridische regelgeving, zoals hierboven besproken. Ten tweede de medische controle van de (geregistreerde) prostituees. Zij moesten zich na hun registratie bij de politie namelijk twee maal per week melden voor hun visitatie. Hier werden zij onderzocht op venerische ziekten zoals syfilis, en werden zij bij besmetting geïsoleerd tot aan genezing om verdere verspreiding van de ziekte te voorkomen. Dit gebeurde in een ‘syfilitisch hospitaal’. De resultaten van het geneeskundig onderzoek werden ingeschreven in een boekje, wat de functie van een soort gezondheidspaspoort had. Wanneer

³⁰ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 27.

³¹ Idem, 31.

een prostituee besmet bleek te zijn werd haar boekje tijdelijk ingenomen, waardoor zij dus ook niet als prostituee kon werken. De derde pijler is volgens de Vries een onzichtbare pijler, namelijk de veronderstelling over de gewenste seksuele orde wat in gaat op het beeld van de vrouw zelf, maar ook om de zeggenschap van de vrouwen en de beheersbaarheid van de mannelijke seksualiteit.

Reglementering: de kritiek erop en de afschaffing stelsel, 1890-1905

Tegen het eind van de negentiende eeuw begonnen de discussies omtrent de afschaffing van de reglementering. Deze gingen hand in hand met de angst voor de handel in blanke slavinnen. Terwijl de medische stand voor een groot deel voor het behouden van de reglementering was, waren de ‘abolitionisten’ hier tegen. Zij spraken zich uit tegen de inmenging van de staat in het privé leven, en een belangrijke pijler voor hun was de beheersbaarheid van de mannelijke geslachtsdrift. Prostitutie zou niet volledig verdwijnen wanneer de reglementering afgeschaft zou worden, maar hierdoor zou wel de geslachtsdrift beheerst zijn en zou er minder prostitutie nodig zijn.

Ook enkele leden van de medische stand spraken zich uit tegen de reglementering. De eerste criticus van het systeem was de arts. N.B. Donkersloot, die zich in 1856 in de krant uit sprak tegen prostitutie en bordelen. Zijn belangrijkste argument was de geslachtsdrift waar volgens hem door de staat niet aan toegegeven moest worden.³² Prostitutie zou de geslachtsdrift van de mannen onnodig opwekken en dit is een gevaar voor de volksgezondheid. Een andere actor was de *Vrouwenbond*. Zij hielden zich officieel niet bezig met het terrein waarin de prostitutie zich bevond, maar probeerden wel de grenzen van de burgerlijke vrouwenwereld op te schuiven.³³ De Vrouwenbond wilde dat de staat zich enkel zou bemoeien met onderwerpen als ontucht mits zij daarin de juiste morele keuzes zou maken. Petra de Vries noemt hun eis tot afschaffing van de reglementering dan ook “een eis met een sterk symboolkarakter.”³⁴ De Vrouwenbond wilde juist een smetteloos karakter en respect voor de vrouw.

³² De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 52.

³³ Idem, 133.

³⁴ Idem, 135.

Ook wilden zij een einde aan de scheiding tussen “goede” en “slechte” vrouwen, iets waar de prostitutie niet aan bij droeg.

In 1889 werd in Amsterdam het Nationaal Congres tegen de Prostitutie gehouden, georganiseerd door de Nationale Vereniging tegen de Prostitutie en de Vrouwenbond. Het doel van het congres was het bijeenbrengen van alle verschillende tegenstanders van prostitutie.³⁵ Er heerste overeenstemming over de stellingen van de abolitionisten dat de reglementering afgeschaft moest worden, dat bordelen en het houden ervan verboden moesten worden en dat de vrouwenhandel tegengegaan moest worden. Ook vonden zij dat prostitutie geen beroep meer zou mogen zijn. De strijd tegen prostitutie van de abolitionisten was niet slechts meer een moreel of medisch probleem, maar werd verweeft in de discussies over sekse- en klassenstrijd. Ook had het voor de Vrouwenbond voornamelijk te maken met het slavernijdebat, waarbij bordelen gezien werden als slavernijhuizen die in stand gehouden werden door de handel in vrouwen, en vice versa.

Kritiek op de denkbelden van de abolitionisten was er natuurlijk ook. Eén van deze stemmen was van de Onderlinge Vrouwenbescherming, die stelde dat sanitair toezicht in het belang van de prostituees en de volksgezondheid is. Ondanks een bordeelverbod blijven bordelen en prostituees toch in het geheim opereren en goed toezicht hierop was dus van belang. De Onderlinge Vrouwenbescherming beargumenteerde dat toezicht op prostitutie beter was dan het de vrije loop te laten gaan, met de vergrootte kans op verspreiding van venerische ziekten. Goed gecontroleerde bordelen zouden hierdoor belangrijk zijn geweest voor de samenleving. Bovendien waren er ook stemmen die beargumenteerden dat prostitutie een recht was voor vrouwen.³⁶ Vrouwen zouden zelf mogen bepalen welk beroep zij uit willen oefenen.

In de periode 1890-1905 verdween de reglementering in bijna alle gemeenten en hiernaast werd er in de meeste steden ook direct een bordeelverbod ingesteld. Veel gemeenten kozen tot afschaffing van de

³⁵ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen*, 168; H.W.J. Volmuller, *Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Utrecht: A. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij, 1966) 34.

³⁶ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 243.

reglementering op basis van medische redenen, maar deze redenen waren echt ook vaak onlosmakelijk verbonden met politieke standpunten.

Het aanbod van prostitutie

Per stad verschilde het enorm hoe groot de omvang van de prostitutie was. Dit werd bepaald door lokale vraag, welke weer bepaald wordt door mannelijke populatie en het aantal vreemdelingen een de stad. Amsterdam kende bijvoorbeeld veel vreemdelingen doordat het een havenstad was. Hierdoor was haar aandeel in de prostitutie ook erg hoog. In heel Nederland was in de 19^e eeuw een overschot aan mannen te vinden: op elke 1000 mannen waren er 1035 vrouwen.³⁷ Ook studenten, waar er veel van waren in Leiden, bevorderden prostitutie vanwege hun hoge vraag naar bordelen was. Natuurlijk is ook het aanbod van invloed op de omvang van de prostitutie. De steden met veel textielondernemingen met thuiswerkers hadden een groot aanbod door lage lonen en seizoensgebonden werk. De periode 1850-1890 staat daarnaast in Leiden bekend als een periode van verval van de textielnijverheid.³⁸ Het aantal textielbedrijven nam af en er kwamen er ook nauwelijks bij. Dit betekent een afname in werk in deze sector die voornamelijk gedomineerd werd door vrouwen. Bovendien was er naast het tekort aan mannen ook veel oversterfte in deze groep, waardoor veel vrouwen al jong weduwe werden.³⁹ Beide argumenten zijn *push*-factoren in het kiezen voor prostitutie als beroep: vele vrouwen werden indirect of direct in de richting van een beroep als prostituee geduwd door de omstandigheden waarin zij verkeerden. Met de invoering van de reglementering werd bekend welke omvang de publieke prostitutie had, echter de cijfers omtrent de clandestiene prostitutie zijn voor alle steden niet te achterhalen.

³⁷ J. Blok, & Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen, *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland, 1889-1919* (Groningen: SSGN, 1978) 142-143.

³⁸ C. Quispel, 'Industrialisatie in Leiden 1815-1914' in: Moes, J.K.S., *Stof uit het Leidse Verleden: Sociale en Economische Facette uit de Geschiedenis van de Leidse Textielnijverheid* (Samenvattingen van de voordrachten op de Congresdag 'Stof uit het Leidse Verleden', 2 juni 1989) 21-22, aldaar 21.

³⁹ Huizing, *Betaalde liefde* 20.

De situatie in Leiden

De populairste bordelen in Leiden zijn te vinden op Vrouwenkerkhof 10 en 14, respectievelijk De Likkepot en De Vijf Sterren. De Likkepot bestond al voordat de reglementering in 1853 in ging, dus dit was mogelijk toen al een heel oud bordeel. In de stad waren geen regels omtrent vestigingsplaatsen van bordelen, alhoewel in er in 1879 een discussie op kwam over bordelen in de buurt van scholen en kerken. Eind 19^e eeuw werd vastgesteld dat bordelen verborgen moesten blijven. De bordelen in Leiden zijn vooral geconcentreerd in het centrum van Leiden, pal achter de Haarlemmerstraat in de buurten Maredorp en de Camp.⁴⁰ Veel van de bordelen in Leiden waren in het bezit van de Leidse kooplieden en handelaren. Zij bezaten echter slechts de panden en hadden verder geen connectie met het bordeel. Vaak was het zo dat rijke kooplieden bijna alle panden in een hele buurt in het bezit hadden en dat zij deze panden verhuurden. In de tijd van de reglementering waren de meeste bordelen in bezit van Georgius Hironimus Krekelaar.⁴¹

In Leiden waren nauwelijks luxueuze bordelen te vinden. Studenten hielden wel van luxe bordelen, dus deze groep schijnt vaak in Den Haag de bordelen bezocht te hebben. Luxueuze bordelen waren ook erg prijzig. De gemiddelde verdienste voor man in voorspoed bedroeg zo'n fl. 12,50 per week. In een luxueus bordeel werd er voor een kamer gemiddeld fl. 5 gevraagd, waarnaast fl. 5 voor wijn ook niet ongewoon was. Bovendien werden de klanten van een bordeel verwacht om fooi aan de prostituee te geven.⁴² Voor de gemiddelde man was een luxueus bordeel dus ver boven de financiële draagkracht. Deze prijzen waren natuurlijk wel variabel en verschilden per bordeel en prostituee.

De winst die prostituees maakten moest voor een groot deel afgedragen worden aan de huisbaas, bordeelhouder, koppelaarster, of 'beschermer'. Hierdoor hadden prostituees vaak veel schulden. Voor een bordeel was het gemakkelijk om prostituees die veel winst binnen brachten te kunnen binden aan hen vanwege deze schulden. De bordeelhouders of huisbazen lieten de prostituees bovendien betalen

⁴⁰ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

⁴¹ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890.

⁴² Huizing, *Betaalde liefde* 54.

voor drank, voeding en dure kleding. Het kwam wel eens voor dat een prostituee doorverkocht werd aan een ander bordeel. Dit ging dan op basis van schuld.⁴³

De bordeelhouders, ook wel Madams genoemd, hadden vaak een goede band met de politie. Omkoperij was niet ongewoon, gezien het lage salaris van de agenten.⁴⁴ Dit leidde tot minder controle, wat in het voordeel van de bordeelhouders was. Bovendien zorgde dit ervoor dat het voor prostituees die het beroep wilden verlaten lastiger was om een nieuwe baan te kunnen vinden, omdat hun verleden als prostituee hen bleef achtervolgen door de politie.

⁴³ Huizing, *Betaalde liefde* 56.

⁴⁴ Idem, 57.

Hoofdstuk 2: De bestrijding van de prostitutie

Dit hoofdstuk zal in gaan op de discussies die gevoerd werden in de Leidse gemeenteraad rond de periode van het in werking treden van de reglementering omtrent prostitutie en de periode rond de afschaffing ervan. Vanaf 1847 vonden er discussies plaats over hoe om te gaan met de clandestiene prostitutie in de stad en over hoe venerische ziekten tegen te gaan. Hierna is in 1853 de reglementering in werking gesteld. In 1904 onderzocht de plaatselijke gezondheidscommissie van Leiden wat de invloed van de prostitutie op de verspreiding van venerische ziekten was. Een groot aantal argumenten werden aangevoerd, waaronder argumenten met een medische insteek. In het politiearchief van Leiden is de correspondentie die gevoerd werd omtrent dit onderwerp bewaard gebleven. Bovendien zijn de verslagen van de gemeenteraad in te zien. Dit hoofdstuk zal deze archieven analyseren, met als doel het vaststellen welke argumenten het zwaarst wogen in de discussies omtrent het invoeren en het afschaffen van de reglementering.

Vanaf het begin van de 19de eeuw begonnen er in heel Europa discussies te ontstaan over venerische ziekten en de bestrijding ervan. Het eerste land dat prostitutie als hoofdschuldige aanwees voor de verspreiding van de ziektes was Frankrijk.⁴⁵ In 1802 stelde Frankrijk een reglementering in volgens welke prostituees en hun bewegingen geregistreerd moest worden in een registratieboek bij de politie. Ook werden zij wekelijks onderworpen aan geneeskundig onderzoek om zo venerische ziekten op te sporen. In Frankrijk ging ook het interesse in publieke hygiëne leven aan het begin van de 19de eeuw. Tijdens de Reconstructieperiode waren er veel militaire ploegen gestationeerd door het land en het aantal soldaten dat een venerische ziekte onder de leden had steeg snel. Sanitaire voorzieningen werden steeds belangrijker en enkele groepen en personen werden beschuldigd van onhygiënisch zijn. De prostituees werden hier beschouwd als de grootste bedreiging voor de publieke gezondheid.⁴⁶ Aanvullend hierop bestond er ook een grote afkeer voor vrouwelijke seksualiteit en de bedreiging die de gevolgen van deze seksualiteit vormt voor de man en zijn macht.⁴⁷ Halverwege het eind van de 19^{de}

⁴⁵ J. Harsin, *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris* (Princeton: Princeton University Press, 1985) xvi

⁴⁶ Idem, xv.

⁴⁷ C. Bernheimer, *Figures of Ill Repute: Representing Prostitution in Nineteenth-Century France* (Londen: Harvard University Press, 1989) 4; 272.

eeuw werd ook in Engeland de angst voor venerische ziekten opnieuw aangewakkerd.⁴⁸ Ook hier werd alarm geslagen toen een aanzienlijk deel van het leger besmet was met syfilis of gonorroe. Hierop volgde besloot de Engelse overheid om sanitair toezicht op de prostituees in te stellen. In 1864 werd dan ook de *Contagious Diseases Act* ingevoerd waarop dit toezicht wettelijk vastgelegd werd.⁴⁹ Ook inschrijving werd hier verplicht voor prostituees.

De invoering van de reglementering⁵⁰

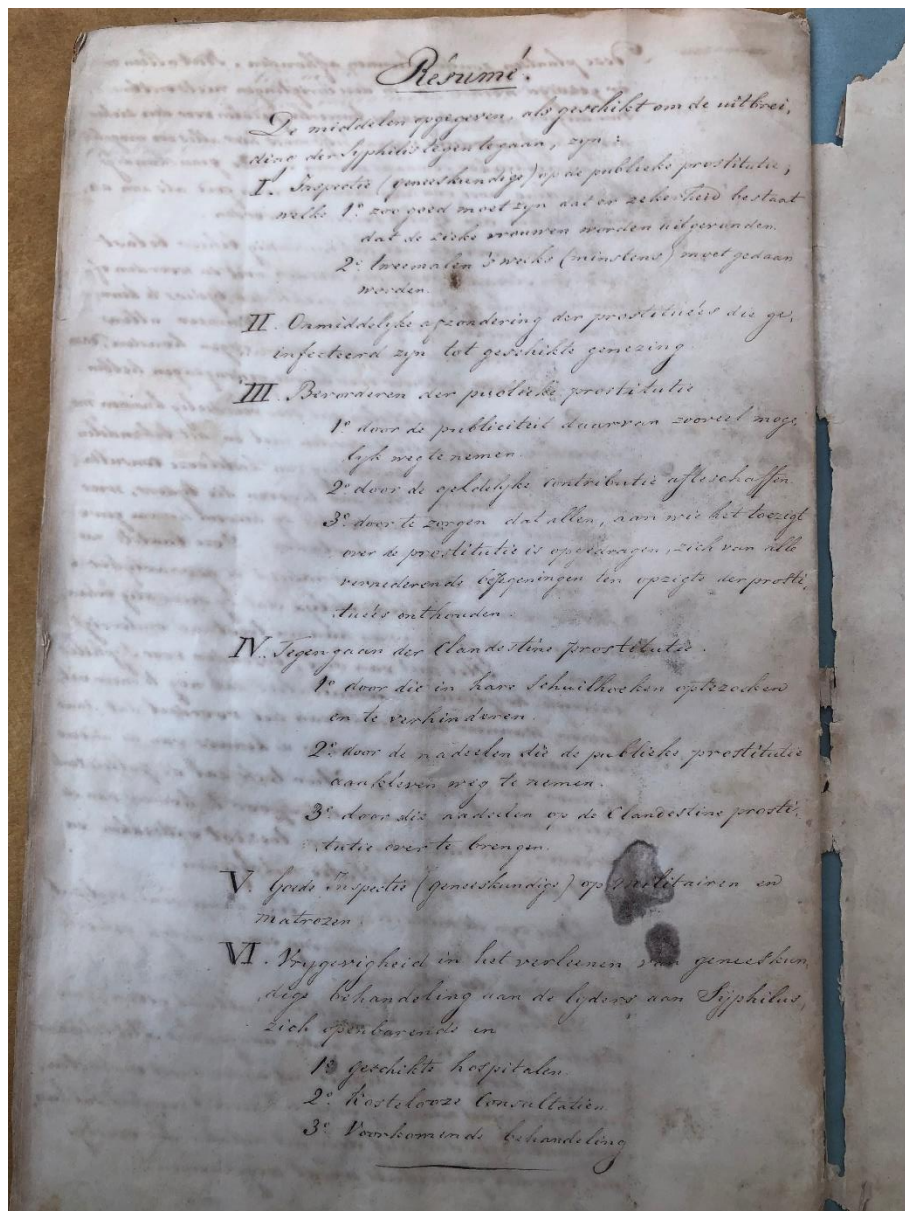
Het gemeentearchief van Leiden bevat de stukken omtrent de invoering van de reglementering, beginnend in 1847 en eindigend in 1853, het jaar waarin de reglementering ingevoerd werd in Leiden.⁵¹ In 1847 begon de discussie met een waarschuwing van de Geneeskundige Commissie. Op 14 Januari schreven zij zich zorgen te maken over het geneeskundig onderzoek voor prostituees. Zij vonden dat er speciaal aangewezen dokters moesten komen en dat de prostituees een eigen vertrek moesten krijgen in een gasthuis. Dit zou volgens hen beter zijn voor de patiënten en de administratieve afhandeling van de onderzoeken. Volgend hierop heeft de Geneeskundige Faculteit een uitgebreid rapport uitgebracht omtrent het onderzoek naar syfilis en de middelen die volgens hen gebruikt moeten worden in het bestrijden van de ziekte.

⁴⁸ J.R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society: women, class, and the state* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980) 48.

⁴⁹ Idem, 69.

⁵⁰ De volgende analyse is gebaseerd op: SAL, Gemeentearchief Leiden, *Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875)*, inventarisnummer 0516, bestand 3181.

⁵¹ Volgens de archiefbeschrijving bevat het archief ook stukken van na 1875. Enkele stukken zijn echter niet gedateerd en uit de besproken informatie valt ook niet te halen of deze stukken uit 1875 komen, en gezien dat in deze stukken dezelfde informatie besproken wordt als in de overige stukken zal alle informatie behandeld worden rondom de discussie omtrent de invoering van de reglementering. Eén stuk zal onbehandeld blijven, omdat deze een verslag bevat van de prostitutie in Rotterdam waarbij geen context te schetsen is.

Afbeelding 1: Résumé van het rapport “Over middelen om de uitbreiding van Syphilis tegen te gaan” van de Geneeskundige Faculteit te vinden in: (SAL), Gemeentearchief Leiden, Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875), inventarisnummer 0516, bestand 3181.

De Faculteit heeft onderzoek gedaan naar de volgende drie aspecten: de ernst van de ziekte, de omvang van de ziekte, en de middelen om de ziekte tegen te gaan. Er is vastgesteld dat syfilis heel besmettelijk bleek te zijn, en dat de enige oorsprong van syfilis “aanraking” of menselijk contact is. De vorm van syfilis die zich hierna uit wordt ook wel de primaire vorm genoemd, en dit is het stadium waarbinnen de ziekte nog uitgerooid kan worden. Na dit stadium volgen stadia waarin de lichamelijke verschijnselen zich uiten en begint het lijden. Voordat het lijden begint moet syfilis eigenlijk al ontdekt worden, omdat

het in deze vorm ook al besmettelijk is. Doelmatig en regelmatig onderzoek is dus nodig om de ziekte in een zo vroeg mogelijk stadium te ontdekken. Mocht de ziekte in het eerste stadium niet ontdekt kunnen worden dan zijn er genoeg manieren om de lijdensweg wel te verzachten en de ziekte te verzwakken. Dit is een “overwinning van de wetenschap”, aldus de Geneeskundige Faculteit.⁵² Gevaarlijk is wel dat het een hereditaire ziekte is, dus dat het zich bij kinderen weer kan openbaren. Over de uitgebreidheid van de ziekte op het moment van het rapport kan weinig gezegd worden. Exacte getallen kunnen namelijk niet gegeven worden, doordat er nooit administratie over syfilis bijgehouden was. Met de besmettelijkheidsgraad, het hereditaire aspect, en het eeuwenlange bestaan van syfilis in Europa in acht genomen komt de Faculteit tot de conclusie dat syfilis ernstig en gevaarlijk genoeg is om te besluiten dat er dringende noodzakelijkheden bestaan tot het nemen van geschikte maatregelen tegen de uitbreiding ervan.

Als bron van de besmettingen onderscheid de Faculteit twee groepen: de prostitutie in uitgebreidste zin en de vrijgezelle mannen. In de prostitutie groep wordt onderscheid gemaakt tussen de twee vormen van prostitutie, namelijk de publieke prostitutie en de clandestiene prostitutie. De eerste groep is het makkelijkst te reguleren, omdat zij onder direct bereik van de politie staan. Bij deze groep kunnen besmettingen snel ontdekt worden en kunnen de prostituees in isolatie gezet worden om nieuwe contacten te voorkomen. Er moeten dan wel strenge eisen aan het onderzoek gesteld worden. De dokters moeten bekend zijn met alle vormen van syfilis en ook de hospitalen moeten zo ingericht zijn dat er zo goed mogelijk onderzoek gedaan kan worden en de besmette vrouwen in alle rust in afzondering kunnen gaan. Bovendien moet er strenger sanitair toezicht van de politie op de bordelen komen. Slechte sanitaire voorzieningen leiden namelijk tot een hogere besmettingsgraad. De tweede groep, de clandestiene prostitutie, bestaat uit degenen “die niet bij de politie als publieke vrouw zijn ingeschreven, maar zich toch op de een of andere wijze als zodanig in het geheim gedragen.”⁵³ Dit is gevaarlijk want er is geen direct toezicht op deze vrouwen. Om deze redenen moeten alle hindernispalen die een clandestiene prostituee heeft om zich in te schrijven weggenomen worden zodat zij een publieke vrouw kan worden.

⁵² SAL, Gemeentearchief Leiden, *Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875)*, inventarisnummer 0516, bestand 3181.

⁵³ Ibidem.

De Faculteit geeft aan dat er voor de groep vrijgezelle mannen ook maatregelen moeten gaan gelden en dat ook bij hun geneeskundig onderzoek en afzondering afgedwongen moeten kunnen worden. Alleen op deze manier wordt het tegengaan van de verspreiding van syfilis effectief. De twee belangrijkste maatregelen die de Faculteit opwerpt zijn het aantrekkelijk maken van de hospitalen en het aanbieden van kosteloze consultaties vanuit de overheid.

Op 22 december 1852 stelt de Plaatselijke commissie van Geneeskundig Toezicht dan ook de volgende verordeningen voor: op bordeelhouders; op publieke vrouwen; op de prostituees en bezoekers van stille huizen (ook wel: rendez-vous); en op het geneeskundig toezicht. In Februari 1853 ontwerpt de Commissie van Strafverordeningen plannen voor de reglementering. Het belangrijkste hierin is het uitroeien van de clandestiene prostitutie, dus het instellen van de registratieplicht. Bordelen mogen enkel opgericht worden na het verkrijgen van een vergunning van de politie, en bovendien moeten de publieke vrouwen een persoonlijk boekje krijgen waarin hun visitaties worden bijgehouden. Ten allen tijden zijn de vrouwen verplicht dit boekje bij zich te dragen en op verzoek ook te kunnen tonen. Boekjes mogen dus ook niet onderling uitgewisseld worden, mede ook doordat een onterechte aanhouding op basis van het boekje een directe inbreuk op iemands vrijheid is. De volgende strafmaatregelen zijn voorgesteld: voor de bordeelhouders die aangifte nagelaten hebben een geldboete van fl. 10 of een gevangenisstraf van drie dagen; voor de publieke vrouwen die inschrijving verzuimd hebben volgt drie dagen gevangenisstraf. De bedoeling hiervan was om de geldboetes enkel aan de minste gevallen te geven, en dus alleen aan de bordeelhouders en de onachtzame publieke vrouwen. Zo werd omzeiling of negeren van de reglementering niet aantrekkelijk gemaakt.

De Commissie van Huishoudelijke Verordeningen vult hierop aan dat het doel van de reglementering niet is om prostitutie volledig te stoppen, maar juist om de nadelen ervan te beperken. Dit kan alleen bij strak toezicht en is niet mogelijk zonder de registratieplicht. Voor de houders van geheime bordelen en de prostituees hier moet er wel een dreiging voor strafbaarheid zijn, ondanks dat zij waarschijnlijk toch wel stiekem te werk blijven gaan. Waar de Commissie van Strafverordeningen vond dat een publieke vrouw als zodanig beschouwd kon worden wanneer zij zich prostitueerde, vindt de Commissie van Huishoudelijke Verordeningen juist dat dit slechts gebaseerd moet zijn op de

registratie. Hierbij moet wel rekening gehouden worden met het feit dat een openbare vrouw zich onder verschillende benamingen van dienstbaarheid kan verschuilen om zo niet geregistreerd te hoeven worden als publieke vrouw. Bovendien vindt deze Commissie dat er bij elke overtreding van de reglementering een proces-verbaal opgemaakt moet worden, wat de dreiging van strafbaarheid verhoogt.

De afschaffing van de reglementering⁵⁴

Het archief betreffende de correspondentie van de commissie over de afschaffing van de reglementering bevat brieven aan de Leidse gemeenteraad en aan de burgemeester in het jaar 1904. De eerste brief is van 31 mei 1904 en is verzonden uit naam van de burgemeester, en bevat een resolutie om de algemene politieverordening die de surveillance op prostitutie reguleert (artikel 179-188) in te trekken. Volgens de burgemeesters en de wethouders van Leiden is het belangrijk dat het houden van een bordeel vervolgbaar wordt en dat dit ten goede komt van de algemene gezondheid. Een nieuwe verordening is voorgesteld waarbinnen het houden van bordelen en het zijn van een prostituee verboden worden. De politie is de macht die belast is met het opsporen van deze “openlijke huizen van ontucht”, en bij het overtreden van het artikel over het verbod op het houden van bordelen stond maximaal zes dagen hechtenis. Bovendien mochten vrouwen zich niet bevinden in de portieken van panden of heen en weer bewegen over een straat waar zich een bordeel bevindt.

Van belang zijn twee vragen, namelijk: ‘moet de geneeskundige keuring van prostituees afgeschaft worden?’ en ‘moeten bordelen verboden worden?’ Om deze vragen te beantwoorden hebben de Leidse gemeenteraad en burgemeester de geneeskunde faculteit van de universiteit om advies gevraagd. De faculteit concludeert vanuit medisch oogpunt dat het geneeskundig onderzoek niet afgeschaft moet worden, en dat er geen argumenten aangevoerd kunnen worden tegen de afschaffing van bordelen. Allereerst weerlegt de faculteit de argumenten tegen de reglementering van prostitutie die

⁵⁴ De volgende analyse is gebaseerd op: SAL, Plaatselijke Gezondheidscommissie, *Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met de prostitutie*, inventarisnummer 0018, bestand 29.

beweren dat het leidt tot schijnveiligheid en het drijven van vrouwen in de armen van de prostitutie. Tegenstanders van de reglementering beweren dat veel mannen die niet naar een prostituee gegaan zouden zijn wanneer er geen geneeskundig onderzoek was, dit door het geneeskundig onderzoek wel gedaan hebben. Hierbij hebben zij niet in acht genomen dat niet 100 procent van de besmettingen opgespoord kan worden, en hebben zij dus onbedoeld zichzelf en hun omgeving in gevaar gebracht. De tegenstanders zien dit als schijnveiligheid. Bovendien beweren zij dat voor de vrouwen die anders na het einde van hun prostitutieperiode een “goede” baan gevonden zouden hebben dit door de verplichte registratie van prostituees niet meer mogelijk was. Eenmaal geregistreerd als prostituee betekende een levenslange registratie. De faculteit geeft ook toe dat deze argumenten niet volledig te weerleggen zijn, maar dat er tot op het moment van het advies geen beter stelsel bedacht is. Het geneeskundig onderzoek werd uitgevoerd gelang de juiste standaarden, maar garantie tot het opsporen van alle besmettingen was er niet. Bovendien is het niet bewezen dat bordeelprostituees geslachtsziekten minder verspreid hebben dan clandestiene prostituees. Vanuit medisch oogpunt is reglementering desalniettemin gewenst, want, stelt de faculteit, niet alles kunnen opsporen moet geen reden zijn tot afschaffen van het onderzoek en in het gezondheidsbelang van de prostituees is dit ook gewenst. Veel besmettingen kunnen alsnog wel opgespoord en geïsoleerd worden, wat ook alleen goed mogelijk is wanneer er politietoezicht is. Politietoezicht kan alleen efficiënt zijn wanneer de politie weet waar de prostituees zich bevinden, en dit is alleen mogelijk wanneer zij geregistreerd staan. Dit geheel draagt bij aan de algemene volksgezondheid. De faculteit is echter wel voor het invoeren van een bordeelverbod. Er kan namelijk niet vastgesteld worden dat de behandeling van geslachtsziekten bij draagt aan het stoppen van de verspreiding, en er kunnen geen argumenten bedacht worden vóór bordelen.

Uit het onderzoek van de faculteit is gebleken dat van de geregistreerde prostituees in Leiden zich er jaarlijks gemiddeld tussen de zeven en de negen zich regelmatig lieten keuren. Dit is volgens de faculteit een grote minderheid. Vergeleken met andere steden en landen was dit geen uitzondering, ook niet wanneer er in deze plaatsen strenger politietoezicht was dan in Leiden het geval was. De grootste klandizie haalden de Leidse bordelen uit de studenten en de handel- en kooplieden, en bij gebrek aan reglementering zou men dus in beide standen evenveel slachtoffers van geslachtsziekten hebben. In de

laatste brief aan de burgemeester stelt de faculteit op basis van deze specifieke Leidse omstandigheden haar antwoord op de vraag of bordelen verboden moeten worden toch bij. Vooral in een garnizoensplaats staat de volksgezondheid op het spel, en dit kan enkel aangepakt worden wanneer er door toezicht op bordelen zo goed mogelijk geneeskundig onderzoek uitgevoerd kan worden. Het grootste gevaar is de clandestiene prostitutie, waarop dus ook geen toezicht mogelijk is.

Argumenten voor de invoering en afschaffing reglementering

Wat opvallend is aan de argumenten die gebruikt worden in de correspondentie vóór de reglementering alsmede de correspondentie tegen de reglementering is dat deze dezelfde uitgangspunten hebben. De nadruk ligt voornamelijk op argumenten met een medische basis. De bestrijding van syfilis was in beide periodes een van de belangrijkste argumenten, volgens de Geneeskundige Faculteit vanwege de hoge besmettingsgraad van de ziekte en het aantal slachtoffers dat het gemaakt heeft.⁵⁵ Rond de periode van de afschaffing bleek uit onderzoek van diezelfde Faculteit dat slechts een hele kleine minderheid zich tweemaal wekelijks liet keuren.⁵⁶ De Geneeskundige Faculteit komt in beide periodes tot dezelfde conclusie, namelijk dat zij ondanks de lage opkomst naar de visitaties de dreiging van syfilis toch ernstig genoeg is om de reglementering te behouden. Dit advies is kennelijk in de afschaffing van de reglementering nauwelijks mee genomen, omdat in 1904 de reglementering alsnog afgeschaft is. Opvallend is ook dat de medische stand in Leiden wel de mannelijke bordeelbezoekers in bepaalde mate mee nemen als bronnen van syfilis. Petra de Vries stelt dat syfilis een ziekte met een sekse is en dat in de discussies over de reglementering de bordeelbezoekers niet mee genomen worden als mogelijke dragers en bronnen.⁵⁷ Door de Leidse medici worden de bezoekers wel besproken als mogelijke bronnen, en wordt ook geadviseerd om ook voor hun medische keuring mogelijk te maken.⁵⁸ Het grote idee blijft hierbij wel overeind staan, namelijk dat prostitutie dé brandhaard bij uitstek is en dat een prostituee nooit

⁵⁵ SAL, Gemeentearchief Leiden, *Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875)*, inventarisnummer 0516, bestand 3181.

⁵⁶ SAL, Plaatselijke Gezondheidscommissie, *Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met de prostitutie*, inventarisnummer 0018, bestand 29.

⁵⁷ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 47-49.

⁵⁸ SAL, Plaatselijke Gezondheidscommissie, *Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met de prostitutie*, inventarisnummer 0018, bestand 29.

het slachtoffer van de ziekte is. De Leidse reglementering is in grote mate gebaseerd op de Franse reglementering van 1802. Ook hier werd er gebruik gemaakt van registratielijsten en wekelijkse geneeskundige onderzoeken in combinatie met een soort gezondheidspaspoort.⁵⁹

Figuur 1 laat zien dat het merendeel van de vrouwen niet in het ziekenhuis opgenomen is geweest in de periode dat zij ingeschreven stond als publieke vrouw in Leiden. Dit aantal bedraagt 65,1% van het totaal aantal publieke vrouwen. Dit aantal lijkt heel hoog te zijn, maar hiertegenover moet gesteld worden dat 52,3% van de vrouwen minder dan één jaar in Leiden verbleef. Dit verschil bedraagt dus nog geen 13%. Met de maatregelen die er door de reglementering genomen zijn, zeker gezien het sanitair toezicht, is het aannemelijk dat de ziekte zich onder de publieke vrouwen iets minder snel verspreid heeft dan onder bijvoorbeeld de clandestiene prostituees. Publieke vrouw Maria van Loon heeft bijvoorbeeld gedurende drie jaar ingeschreven gestaan als publieke vrouw in Leiden en is in deze periode vier maal opgenomen geweest in een syfilitisch hospitaal.⁶⁰ Grietje Tempel heeft daarentegen vier jaar ingeschreven gestaan en is geen enkele keer opgenomen geweest.⁶¹ Er zijn natuurlijk ook uitschieters te vinden, zoals Johanna Ebberlee. Zij schreef zich in Januari 1855 in als publieke vrouw en is tot aan haar uitschrijving in Augustus 1858 in totaal 14 keer opgenomen geweest in het hospitaal.⁶² Het aantal opnames zegt natuurlijk niet als vanzelfsprekend iets over hoe vaak een publieke vrouw naar haar visitatie ging, maar bij gevallen als Johanna Ebberlee is wel vast te stellen dat zij een van de vrouwen was die wél naar haar visitaties ging. De uitschieter in haar opnames kan ook te verklaren zijn doordat mogelijk haar eerste besmetting te laat vastgesteld is en de volgende hospitaalbezoeken dus waren voor symptoombestrijding. Al met al is het lastig vast te stellen hoe veel van de publieke vrouwen daadwerkelijk naar hun verplichte visitaties gingen, maar figuur 1 geeft toch aan dat de besmettelijkheid van de ziekte wel iets is waar de Leidse gemeenteraad en alle commissies zich terecht zorgen over gemaakt hebben. In Frankrijk waren de getallen niet erg anders: in de laatste vijf maanden van 1821

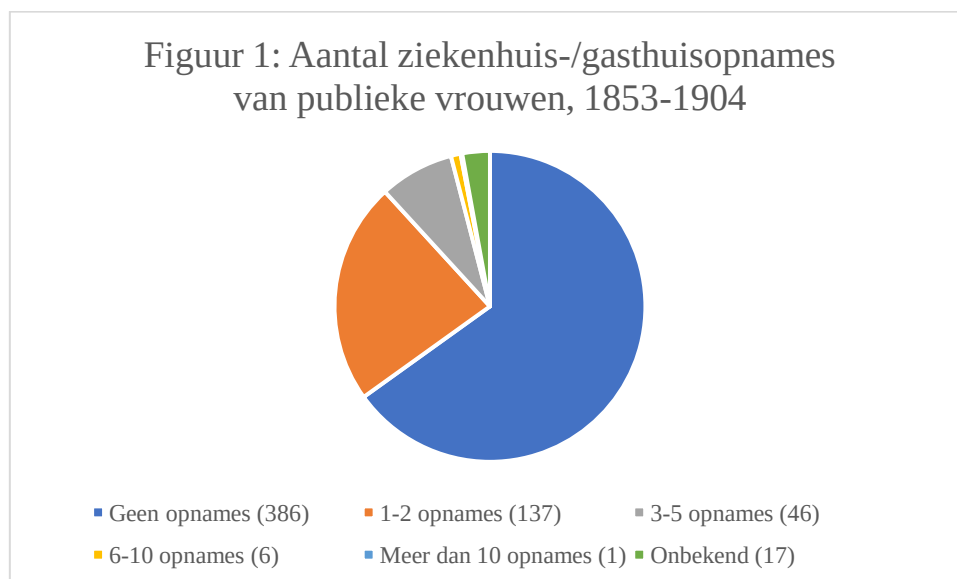
⁵⁹ Harsin, *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris* xvi.

⁶⁰ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904, volgnummer 109.

⁶¹ Idem, volgnummer 79.

⁶² SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1872, volgnummer 27.

waren er van de 2914 publieke vrouwen 458 gevallen van besmetting.⁶³ Ook in dit totaal aantal van de publieke vrouwen is er slechts een kleine groep die regelmatig geneeskundig onderzoek uit laat voeren.

Figuur 1. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

De omvang van de prostitutie in Leiden was niet extreem groot, zoals in het eerste hoofdstuk van deze thesis ook al aangegeven is. Op het moment dat de reglementering in ging waren er vijftien bordelen te vinden in Leiden, waarover 33 prostituees verspreid waren.⁶⁴ De jaren daaropvolgend stonden er nooit veel publieke vrouwen tegelijkertijd ingeschreven in Leiden. Gemiddeld genomen komen de aantallen neer op 11 à 12 publieke vrouwen die zich per jaar ingeschreven hebben, met als vanzelfsprekend uitschieters in enkele jaren. Met name in de eerste jaren van de reglementering werden veel prostituees geregistreerd, terwijl aan het eind van de periode er nauwelijks nog nieuwe prostituees bij geschreven werden. In acht nemende dat enkele publieke vrouwen voor langere tijd in de stad verbleven is het aantal prostituees dat zich in 1852 in de stad bevond wel representatief voor de daaropvolgende jaren.

⁶³ Harsin, *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris* 15-16.

⁶⁴ SAL, Gemeentearchief Leiden, *Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875)*, inventarisnummer 0516, bestand 3181.

Conclusie

Al met al kan gesteld worden dat de angst voor de verspreiding van venerische ziektes rond de afschaffing van de reglementering niet erg groot meer was. De gemeente Leiden heeft uiteindelijk het advies van de Geneeskundige Faculteit niet opgevolgd en heeft besloten om de reglementering af te schaffen. Hierdoor werd het sanitaire toezicht op prostituees en bordelen gestopt. Dit heeft te maken met alle niet-medische discussies hieromheen die gevoerd werden. Onder andere de geslachtsdrift en de notie van het “redden” van de prostituees, het gedachtegoed van de abolitionisten volgend, speelden een grote rol in het afschaffen van de reglementering.

Hoofdstuk 3: Sociaal profiel van de publieke vrouwen en bordeelhouders

In dit hoofdstuk wordt het sociaal profiel van de Leidse publieke vrouwen en bordeelhouders geschetst. Over de bordeelhouders is aanzienlijk minder informatie gedocumenteerd. In de periode 1853-1874 is er geen documentatie van de bordeelhouders in Leiden. Dit komt waarschijnlijk doordat er aan het begin van de reglementering nog geen inschrijvingsplicht voor de bordeelhouders was. Voor de periode 1875-1904 is de data wel beschikbaar. Echter is toch besloten om ook deze informatie op te nemen in dit onderzoek. Enkele bordeelhouders zijn zelf begonnen als prostituees, terwijl de rest behoorde tot huiseigenaren die hun huis open stelden als bordeel. In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk wordt de data over de publieke vrouwen besproken, waarna in het tweede gedeelte de data over de bordeelhouders wordt laten zien. Beide delen zullen veel grafieken bevatten die gemaakt zijn op basis van de verzamelede data uit de archieven. Tevens zal er een analyse van de data van beide delen gemaakt worden.

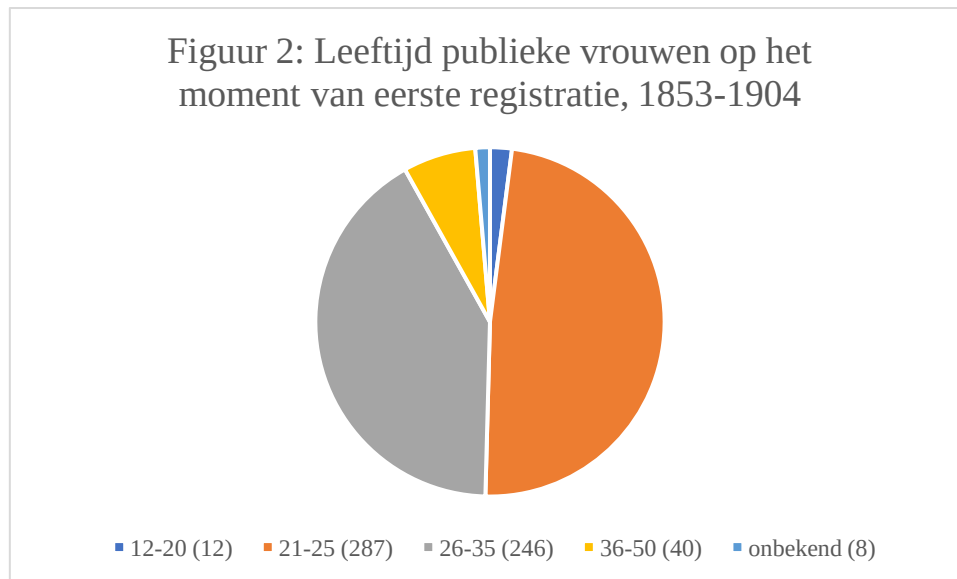
Sociaal profiel: de publieke vrouwen

In de periode 1853-1904 registreerden er in Leiden 593 publieke vrouwen. Een publieke vrouw werd pas al zodanig geregistreerd wanneer zij opgegeven was door haar bordeelhouders of wanneer zij uit eigen beweging wilde registreren. De publieke vrouw, zoals besproken in het eerste hoofdstuk van deze thesis, is pas publiek wanneer zij ingeschreven is als zodanig en zo wordt beschouwd omdat zij “(...) zich, hetzij tegen betaling, hetzij om niet, aan prostitutie over te geven”.⁶⁵ Zes van de geregistreerde hebben twee volgnummers gekregen, waardoor het totaal aantal publieke vrouwen in de bronnen op 599 uit komt. De publieke vrouwen die dubbel geregistreerd zijn, zijn in dit hoofdstuk als één mee geteld en hun informatie is gecombineerd. Er is dus uit gegaan van 593 als totaalaantal.⁶⁶

⁶⁵ de Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 29.

⁶⁶ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Figuur 2: Leeftijd publieke vrouwen op het moment van eerste registratie, 1853-1904

Figuur 2. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Figuur 2 laat zien dat het grootste gedeelte van de Leidse publieke vrouwen op het moment van inschrijving in de stad tussen de 21 en de 25 jaar oud was. 48,3% Van het totaal behoorde tot deze groep. Het kwam vrij weinig voor dat een publieke vrouw onder de 20 jaar was (2%) of boven de 50 jaar, en de gemiddelde leeftijd van de Leidse publieke vrouwen ligt dan ook rond de 26 jaar. De jongste publieke vrouw, Beitsken Dina van der Werf, heeft zich ingeschreven op twaalfjarige leeftijd.⁶⁷ Met hun 48 jaar oud zijn Helma de Vos⁶⁸ en Carolina van den Ende⁶⁹ de oudste publieke vrouwen in het register.

De gemiddelde leeftijd van 26 jaar ligt hoger dan in voorgaande jaren in andere steden zoals Amsterdam, maar ook in andere landen zoals Engeland en Frankrijk waar de gemiddelde leeftijd begin 20 was.⁷⁰ Een mogelijkheid voor dit verschil is dat de opbrengst van werken in de nijverheid niet erg hoog lag en enkele vrouwen er mogelijk voor gekozen hebben om hun werk in de nijverheid te combineren met hun werk als publieke vrouw. Zeker nadat in de wet in 1889 de werkuren van vrouwen in de nijverheid werden beperkt. Prostitutie leverde in een hoger tempo meer op dan textielwerk en is

⁶⁷ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890, volgnummer 61.

⁶⁸ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874, volgnummer 138.

⁶⁹ Idem, volgnummer 169.

⁷⁰ Pluskota, *Prostitution and social control in eighteenth-century ports* (London: Routledge, Taylor & Francis Group, 2016); Harsin, *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris* 25.

dus een strategische keuze geweest voor veel van deze vrouwen. Verder was ook het werken in een fabriek niet erg winstgevend voor veel vrouwen.⁷¹

Tabel 1: Leeftijd publieke vrouwen, 1853-1904⁷²

Leeftijd publieke vrouwen	1853- 1874	%1853- 1874 (N=187)	1875- 1890	%1875- 1890 (N=289)	1891- 1904	%1891- 1904 (N=117)	Totaal	% totaal (N=593)
Jongst – 20	7	3,7%	4	1,4%	1	0,9%	12	2%
21-25	107	57,2%	142	49,1%	38	32,5%	287	48,4%
26-35	64	34,2%	112	38,8%	70	59,8%	246	41,5%
36-50	8	4,3%	25	8,7%	7	6%	40	6,7%
Onbekend	1	0,5%	6	1,9%	1	0,9%	8	1,3%

In tabel 1 valt af te lezen dat het aantal publieke vrouwen dat jonger is dan 20 gedurende de periode af neemt. Waar dit in de periode 1853-1874 nog 3,7% omvatte, was dit in 1891-1904 slechts nog 0,9%. Bovendien kan men een verschuiving zien van de leeftijdscategorie 21-25 jaar naar de categorie 26-35 jaar. Het percentage publieke vrouwen dat in de eerstgenoemde categorie valt neemt af met 24,7%, terwijl het percentage vrouwen in de categorie 26-35 jaar toe neemt met 25,6%. Dit betekent ook dat de totaalpercentages van beide categorieën over de gehele periode op ongeveer hetzelfde percentage neer komen, echter is er wel een duidelijke verschuiving over tijd te constateren. Opmerkelijk is dat een eeuw eerder, in de achttiende eeuw, de grootste groep publieke vrouwen in Leiden tussen 15 en 20 jaar oud was⁷³, wat voor die periode ver onder het gemiddelde van de meeste andere steden lag. Dit heeft te maken met het feit dat in de achttiende eeuw het grootste gedeelte van de publieke vrouwen in Leiden ook daadwerkelijk zelf in Leiden geboren was. Hierdoor lag de leeftijd van de vrouwen lager. Migranten

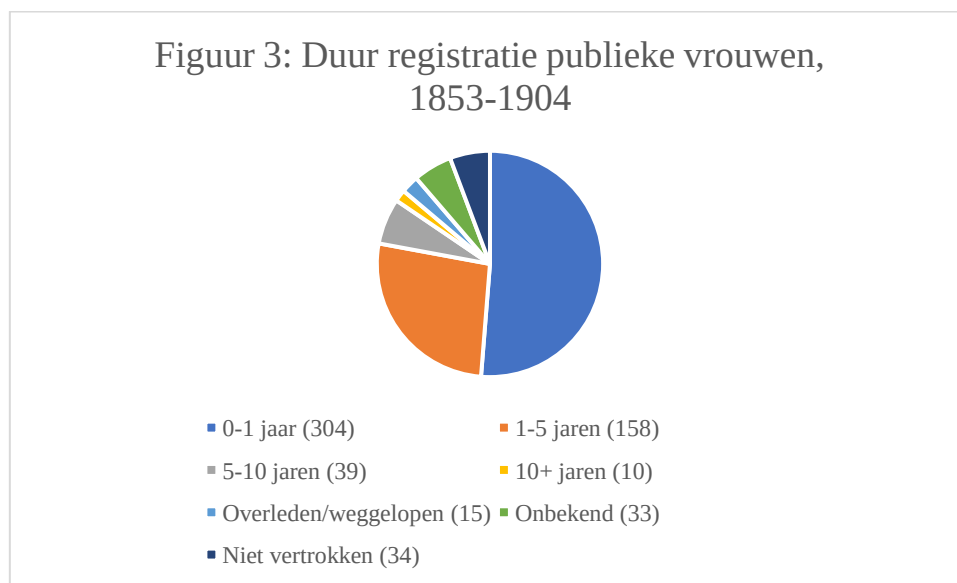
⁷¹ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 169; Blok, *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland, 1889-1919* 163;173-175; Huizinga, *Betaalde liefde* 2.

⁷² SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

⁷³ D.J. Noordam, *'Prostitutie in Leiden in de 18e eeuw', Leidse Facetten: Tien studies over Leidse geschiedenis*, (Leiden 1983) 26.

verplaatsen zich vaak op wat latere leeftijd pas, en zoals verderop in dit hoofdstuk besproken zal worden, komt in de 19^e eeuw een groot deel van de publieke vrouwen juist niet uit Leiden, maar uit andere delen van Nederland. Dit verklaart de toename in de gemiddelde leeftijd.

Niet alle publieke vrouwen zijn ook daadwerkelijk voor de gehele periode van dit onderzoek ingeschreven geweest in Leiden. De tijd die tussen het inschrijven en uitschrijven zat is in het geval van Jeanne Sommeling vier maanden⁷⁴, terwijl dit voor Sara Cornelia Oosterlee zes jaar was⁷⁵. Het was niet ongewoon voor de publieke vrouwen in Leiden om korte periodes op één plek te verblijven, waarna zij of verhuisden binnen de stad óf vertrokken naar een andere stad. Figuur 3 laat zien dat het grootste gedeelte van de Leidse publieke vrouwen minder dan één jaar in Leiden verbleven, waarvan enkelen zelfs maar een dag. Dit aantal beslaat 51,3% van het totaal aantal.

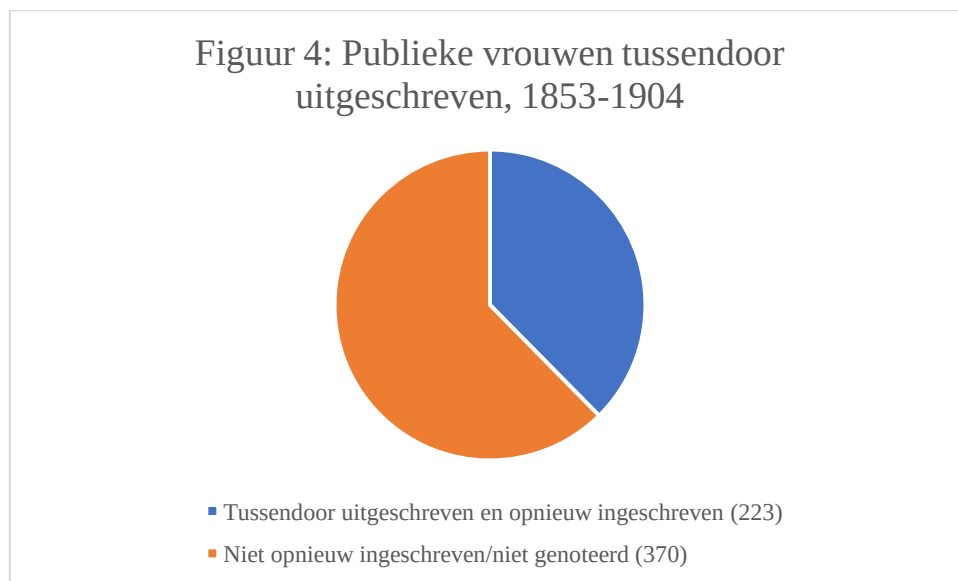
Figuur 3. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Vermeld moet worden dat de data van figuur 3 gebaseerd is op de periode tussen het inschrijven en de laatste keer uitschrijven, wat betekent dat de werkelijke verblijfsduur van veel publieke vrouwen nog veel lager ligt dan aangegeven. Er is ervoor gekozen om het op deze manier te bekijken, omdat niet alle

⁷⁴ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904, volgnummer 31.

⁷⁵ Idem, volgnummer 13.

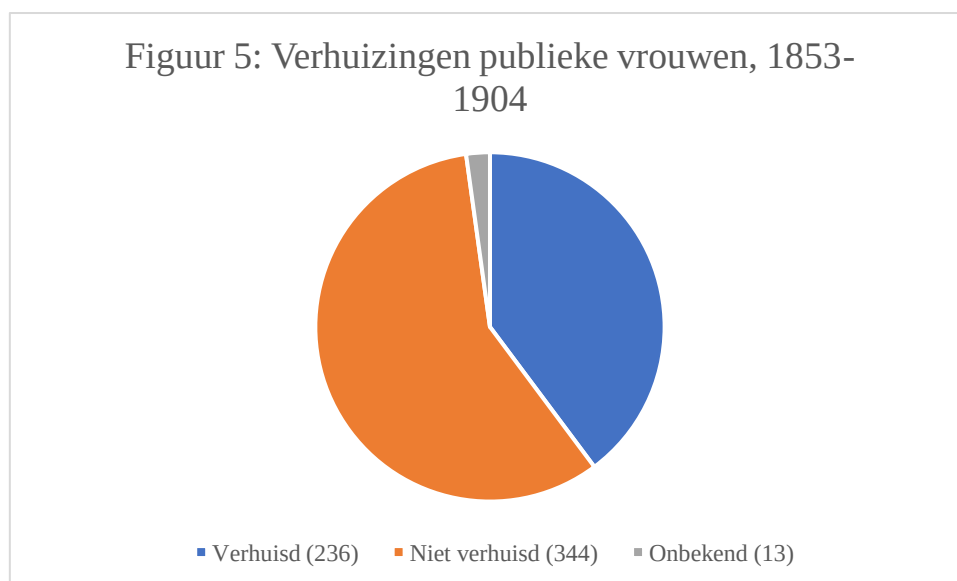
data compleet is en er daardoor nauwelijks een exacte verblijfsduur berekend kan worden. Vanwege dit gebrek is er ook gekeken naar of de publieke vrouwen zich tussendoor uitgeschreven hebben. Dit verandert niets aan de exactheid van de verblijfsduur, maar het toont wel aan hoe veel publieke vrouwen niet de gehele periode in Leiden verbleven. Figuur 4 toont aan dat 223 publieke vrouwen, 37,6%, zich tussen hun eerste registratie en hun laatste registratie of de-registratie tenminste een keer uitgeschreven hebben uit de gemeente Leiden.

Figuur 4. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Ook binnen Leiden zelf vonden bewegingen plaats onder de publieke vrouwen. 39,7% Van de publieke vrouwen zijn tenminste één keer binnen Leiden verhuisd. Een groot deel van deze verhuizingen vonden snel na elkaar plaats, en velen verhuisden meer dan één keer tijdens hun ingeschreven periode. Figuur 5 toont dit aan. Het merendeel van de vrouwen verhuisde naar officiële bordelen, dit omdat de bordeelhouders verplicht waren de prostituees te registreren. Waar het in Amsterdam bijvoorbeeld nog vaak het geval was dat de prostituees niet verbleven in de bordelen, gebeurde dit in Leiden vaak wel. De twee grootste bordelen in Leiden, op Vrouwenkerkhof 10 en 14, huisden het grootste gedeelte van de prostituees.⁷⁶

⁷⁶ Noordam, 'Prostitutie in Leiden in de 18e eeuw', *Leidse Facetten: Tien studies over Leidse geschiedenis*, (Leiden 1983) 10.

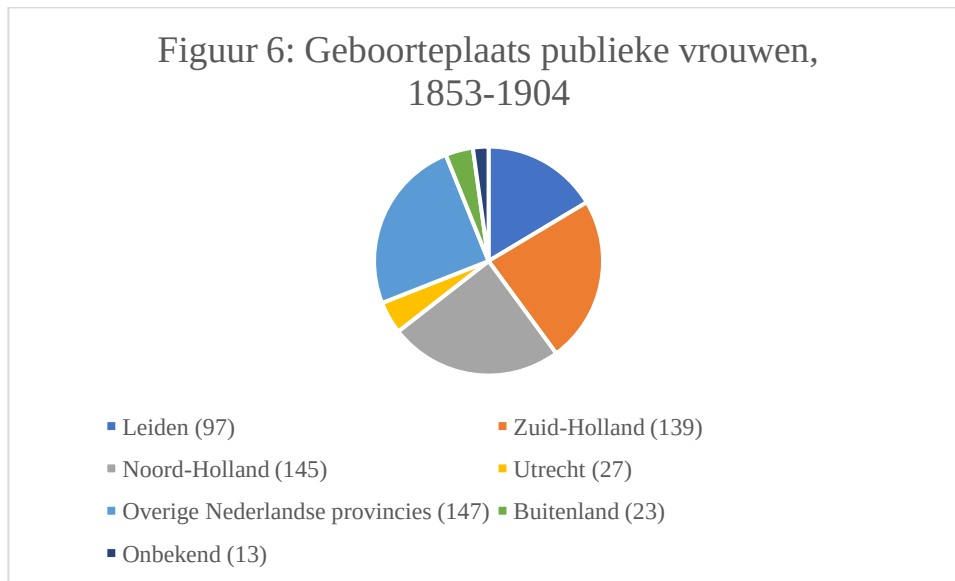
Figuur 5. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Niet alle publieke vrouwen die zich inschreven in de gemeente Leiden kwamen ook daadwerkelijk uit Leiden. Over de gehele periode kwamen er 97 publieke vrouwen uit Leiden zelf, wat 16,4% van het totaal is. Er is ervoor gekozen om de gebieden op te delen in Leiden; Zuid-Holland (de provincie waar Leiden zich bevindt); Noord-Holland en Utrecht, omdat beide aangrenzende provincies zijn⁷⁷; de rest van Nederland; en buitenland⁷⁸. Figuur 6 toont aan dat het grootste gedeelte van de Leidse publieke vrouwen niet uit Leiden zelf of uit de eigen provincie komen, maar juist uit andere provincies. 53,8% Van de publieke vrouwen komt uit andere delen van Nederland, ten opzichte van 39,9% dat uit Leiden of Zuid-Holland komt. Vaak voorkomend is dat de publieke vrouwen wel uit omliggende of aangrenzende dorpen gemigreerd zijn. Dit zijn dorpen zoals Leiderdorp en Oegstgeest. Deze vrouwen waren zich door hun netwerken bewust van de economische mogelijkheden in de stad vlakbij hen. Bovendien was ook het stadsleven hen niet geheel onbekend, wat korte-afstandsmigratie nog aantrekkelijker maakte. Uit het buitenland komt echter maar 3,9% van de publieke vrouwen. Hieruit valt af te lezen dat Leiden, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Amsterdam, geen gewilde stad was voor lange-

⁷⁷ Zeeland is ook een aangrenzende provincie. Deze provincie is echter niet als categorie gekozen, omdat Leiden in het noorden van Zuid-Holland ligt. Noord-Holland en Utrecht zijn beide provincies die een grens in de buurt van Leiden hebben, terwijl Zeeland zich veel verder weg bevindt.

⁷⁸ Het 'buitenland' bevat: Duitsland, België en Frankrijk.

afstandsmigranten uit het buitenland, maar daarentegen wel voor lange-afstandsmigranten vanuit andere delen van Nederland.

Figuur 6. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Ook is er gekeken naar grote steden in de regio: Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Den Haag en Utrecht. Respectievelijk kwamen er gedurende de gehele periode 82, 15, 17, 71, en 16 publieke vrouwen uit deze steden. Dit houdt in dat er 34% van de Leidse publieke vrouwen uit een grote stad uit de regio is gemigreerd, terwijl de rest uit andere steden en dorpen komt. Ook dit is geen verbazingwekkende constatering, aangezien stad-naar-stadmigratie veelvoorkomend is.⁷⁹ Men die al bekend is met het stadsleven kiest er sneller voor om naar een andere stad te vertrekken om zo ook het gevoel van vertrouwdheid te behouden. Over vrouwen wordt voornamelijk gesteld dat korte afstandsmigratie vaker voor komt dan lange afstandsmigratie.⁸⁰ Uit onderzoek van Greefs en Winter is gebleken dat Nederlandse vrouwen zich nauwelijks prostitueerden in het buitenland.⁸¹ Dit kan een verklaring zijn voor het grote aandeel van de Nederlandse vrouwen in de Leidse prostitutie. Hiernaast weegt als vanzelfsprekend het economisch belang erg zwaar, en klandizie voor publieke vrouwen valt in de grote

⁷⁹ Greefs, 'Alone and Far From Home', 61-80, aldaar 63.

⁸⁰ Ibidem.

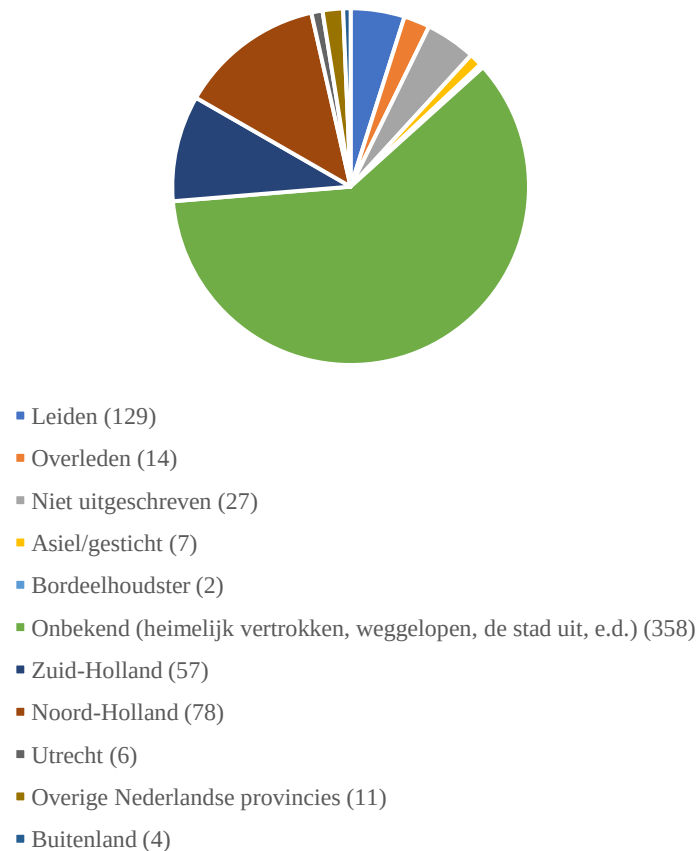
⁸¹ Idem, 71.

steden eenmaal sneller en in grotere aantallen te vinden dan in kleine dorpen vanwege de grotere aantallen bordelen en publieke vrouwen.

Waar naartoe vertrokken de publieke vrouwen na hun laatste uitschrijving? Voor het overgrote gedeelte van hen is dit onbekend: zoals figuur 7 ook al aantoont is er van 59,2% niet genoteerd waarheen zij vertrokken zijn. Dit kan komen door redenen als dat het voor de publieke vrouw zelf nog onbekend was, er niet naar gevraagd is, et cetera. Er zijn ook publieke vrouwen die vertrokken zijn zonder er melding van te maken. 21,8% is in Leiden gebleven, vaak doordat zij opnieuw in gingen wonen in hun ouderlijk huis, ofwel omdat zij het beroep verlieten of gingen trouwen. 0,7% is vertrokken naar het buitenland, terwijl 16% in Nederland gebleven is. Grietje Parree is bijvoorbeeld op transport gezet naar haar geboorteplaats Groningen, vanwege ‘voortdurend dronkenschap’.⁸² Van de 593 publieke vrouwen zijn er 23 (3,9%) vóór 1904 niet uitgeschreven als publieke vrouw Leiden. Dit betekent niet dat zij helemaal nooit gestopt zijn met zich te prostitueren, alhoewel dit wel een mogelijkheid is. Het Leids archief is in 1904 gestopt met het documenteren en (de)registreren van publieke vrouwen nadat de Nederlandse Staat het Parijse Protocol omtrent de wijziging van de internationale Regeling tot bestrijding van de zogenaamde handel in vrouwen en meisjes ondertekende.

⁸² SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874, volgnummer 4.

Figuur 7: Publieke vrouwen vertrokken naar...,
1853-1904

Figuur 7. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Sociaal profiel: bordeelhouders

Het was niet ongevoel voor bordeelhouders om dit beroep in te rollen na zelf gewerkt te hebben als prostituee of publieke vrouw. Vaak hadden deze vrouwen al een achtergrond in de prostitutie voordat zij bordeelhouder werden of hadden zij connecties in deze wereld. Ook kwam het wel voor dat mannelijke kooplieden een pand opkochten om er een bordeel in te starten. Hier kwam over het algemeen een vrouw in te werken als Madam. Dit leidde onder andere tot beter contact tussen bordelen en de politie. Om deze reden is besloten om de bordeelhouders op te nemen in deze thesis: vanwege hun achtergrond in de prostitutie en vanwege hun invloed op de mobiliteit van de publieke vrouwen met betrekking tot de reglementering. De bordeelhouders hadden, zoals eerder in deze thesis beschreven, invloed op wie ingeschreven werden.

In de reglementering van 1853 is opgenomen dat ieder die een pand bezit waarin de gelegenheid gegeven wordt voor ontuchtige handeling, al dan wel uit winstbejag, verplicht is het pand te registreren bij de politie.⁸³ In de data van 1875-1904 is één bordeelhoudster, Elisabeth Christina Prillewitz, opgenomen die in 1858 ingeschreven is. Dit is de enige bordeelhoud(st)er in de boeken van vóór 1875.⁸⁴ Er is geen verklaring gegeven waarom zij alsnog opgenomen is in het boek. Echter is uit de data gebleken dat zij voor een periode van zeventien jaar ingeschreven stond als bordeelhoudster op hetzelfde adres. Speculatie is dat doordat zij in Leiden al zo lang bekend was als bordeelhoudster er toch besloten is om haar gegevens te noteren. Haar informatie wordt dan ook wel meegeteld in de data van 1875-1904, omdat het verschil tussen haar en de latere bordeelhouders niet groot is. Zij zal dus ook de uitkomsten van de data niet extreem veranderen.

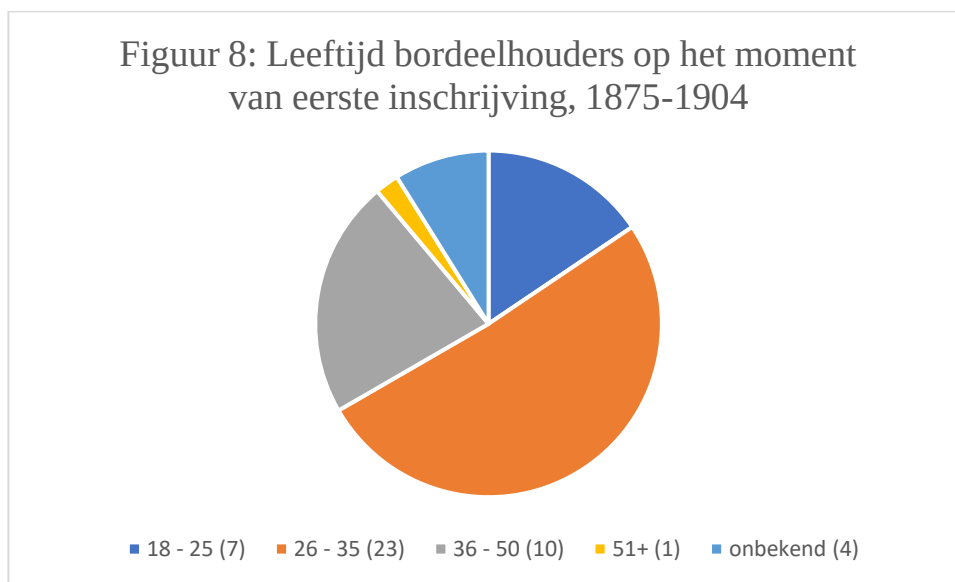
Bovendien bevinden zich tussen de bordeelhouders in totaal twee mannen. In deze gevallen zijn drie scenario's mogelijk. Het eerste scenario zijnde dat zij hun bordeel samen met hun echtgenote of vrouwelijk familielid bezaten. Dit kwam vaak voor, echter werden slechts vrouwen onderworpen aan het geneeskundig toezicht. Hierdoor was het logischer om de vrouw te noteren in het register. Ten tweede is het mogelijk dat het pand enkel op hun naam stond, terwijl hun echtgenote of het vrouwelijke familielid de eigenlijke bordeelhoudster was. Ook kwam het wel eens voor dat de echtgenoot het pand overnam wanneer de vrouw overleed. Het derde scenario is dat deze mannen daadwerkelijk zelf de bordeelhouder waren. Onafhankelijk van het scenario worden ook zij meegenomen in de data. Eén van de drie mannen, Georgius Hironimus Kreekelaar, is twee maal ingeschreven als bordeelhouder.⁸⁵ Zijn eerste inschrijving stamt van 1875 en zijn tweede van 1879. In 1897 is hij eenmalig voor de periode van ongeveer twee maanden uitgeschreven geweest. Er is besloten om de informatie van beide inschrijvingen te combineren, en ook de totale duur van inschrijving wordt bij elkaar opgeteld. Ondanks de twee registraties wordt Georgius Hironimus Kreekelaar in de data mee geteld als één.

⁸³ SAL, Gemeentearchief Leiden, *Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875)*, inventarisnummer 0516, bestand 3181.

⁸⁴ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890, volgnummer 198.

⁸⁵ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890, volgnummer 187; 200.

In totaal zijn er tussen 1875 en 1904 45 bordeelhouders ingeschreven in Leiden. Eén van hen, Hendrika Johanna van Beek, is zelf eerder in Leiden ingeschreven geweest als publieke vrouw.⁸⁶ Toen zij zich registreerde is haar informatie opnieuw genoteerd, en is zij dus ook vanzelfsprekend ouder dan dat zij was op het moment van inschrijven als publieke vrouw.

Figuur 8. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Figuur 8 toont aan dat het merendeel van de bordeelhouders, namelijk 51,1%, op het moment van de eerste inschrijving tussen de 26 en 35 jaar oud was. Dit is één leeftijdsgroep hoger dan dat bij de publieke vrouwen het geval is. Met haar 57 jaar is Wilhelmina Elisabeth van Bommel de oudste bordeelhoudster.⁸⁷ Van 1887 tot en met 1895 stond zij ingeschreven, wat betekent dat zij 64 was toen zij zich uit schreef. De jongste bordeelhoudster was de al eerder genoemde Elisabeth Christina Prillewitz.⁸⁸ Op het moment van inschrijven was zij 18 jaar oud. Toen zij 35 was heeft zij zich uitgeschreven als bordeelhoudster.

Over tijd is waar te nemen dat de bordeelhouders zich op steeds latere leeftijd gingen inschrijven, wat eveneens het geval is bij de publieke vrouwen. De groep 26-35 jaar is in zowel 1875-

⁸⁶ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890, volgnummer 183.

⁸⁷ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904, volgnummer 195.

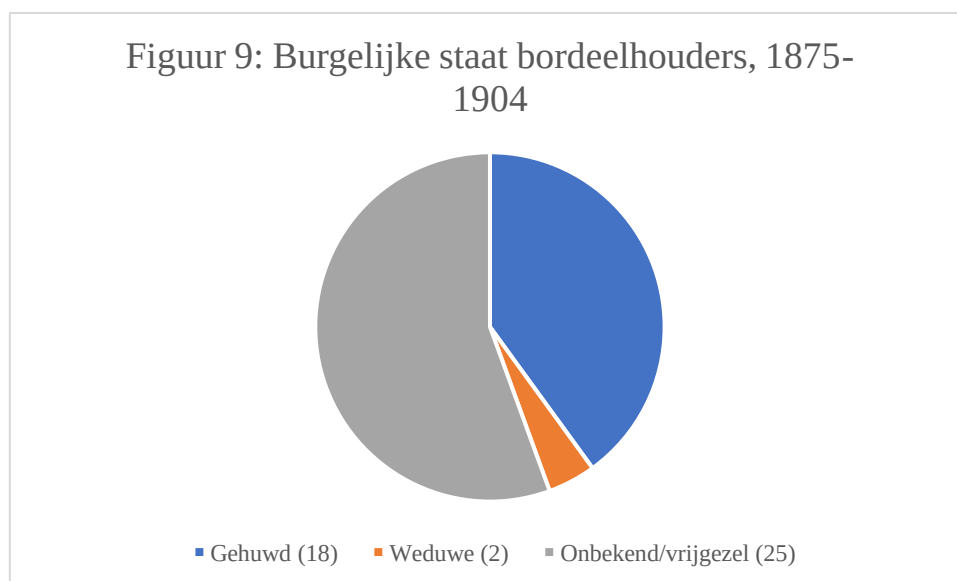
⁸⁸ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890, volgnummer 198.

1890 als in 1891-1904 weliswaar het grootst, maar toch neemt het percentage bordeelhouders in de categorieën 36-50 en 51+ toe in de laatste periode. Dit is niet verassend, aangezien bordeelhoud(st)er zijn voor vele een eindstation was in hun carrière in de prostitutie. Veel van de bordeelhouders is zelf ooit begonnen als publieke vrouw, maar enkelen zagen in het houden van een bordeel een lucratieve zaak. Bovendien was het toentertijd voor alleenstaande vrouwen op jonge leeftijd nauwelijks mogelijk om een eigen huis te bezitten, wat betekent dat veel van deze jonge vrouwen het pand waarin het bordeel zich bevindt op naam van bijvoorbeeld hun echtgenoot heeft staan. Voor alleenstaande vrouwen op oudere leeftijd is het beter mogelijk dat zij wel in staat zijn een eigen pand te bezitten en het is dan waarschijnlijk ook om die reden dat de bordeelhouders vaak al meer op leeftijd zijn dan de publieke vrouwen.

Tabel 2: Leeftijd bordeelhouders, 1875-1904⁸⁹

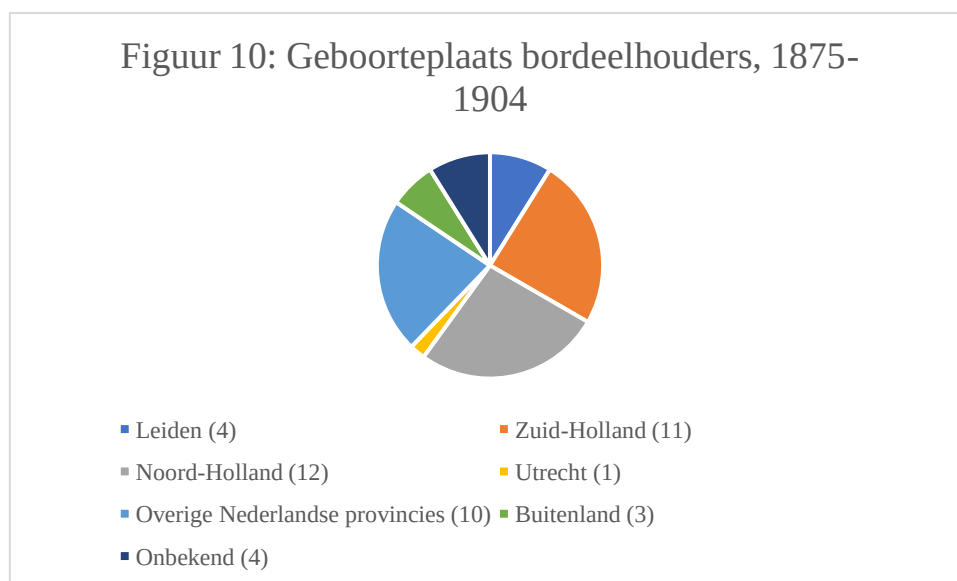
Leeftijd bordeelhouders	1875- 1890	%1875- 1890 (N=26)	1891- 1904	%1891- 1904 (N=19)	Totaal	% totaal (N=45)
18-25	5	19,2%	2	10,5%	7	15,6%
26-35	14	53,8%	9	47,4%	23	51,1%
36-50	3	11,5%	7	36,8%	10	22,2%
51+	0	0%	1	5,3%	1	2,2%
Onbekend	4	15,5%	0	0%	4	8,9%

⁸⁹ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

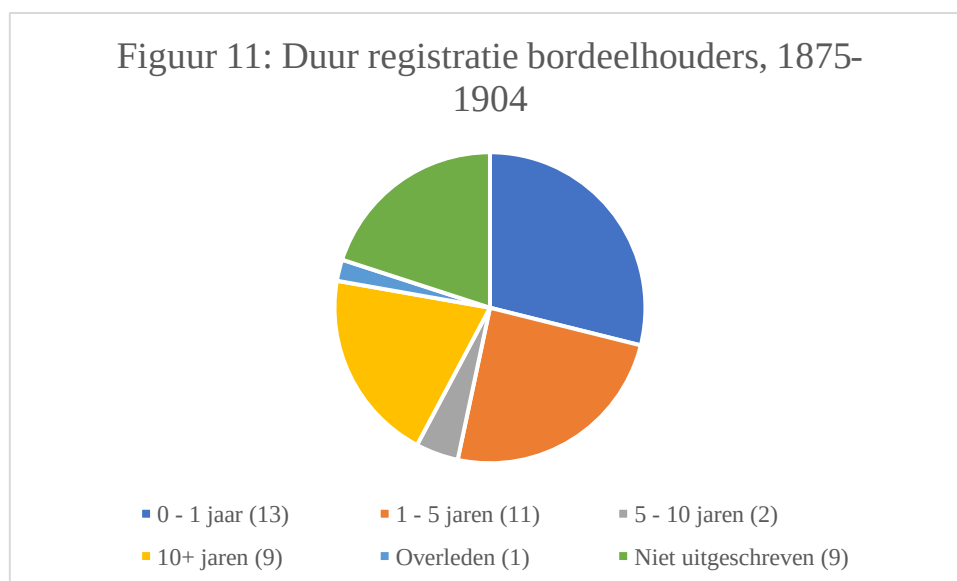
Figuur 9. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Van de in totaal 45 bordeelhouders waren er 18 getrouwd en twee weduwe. Dit is af te lezen in figuur 9. De overige bordeelhouders waren naar alle waarschijnlijkheid vrijgezel. Dit is echter slechts een aanname, omdat van velen de burgerlijke staat niet genoteerd is. Zoals eerder in dit hoofdstuk aangegeven stond een bordeel vaak op naam van de vrouw vanwege het geneeskundig onderzoek waar ook de publieke huishoudsters aan onderworpen werden. Er kunnen dus geen uitspraken gedaan worden over de burgerlijke status van deze vrouwen. Naar alle waarschijnlijkheid waren zij vrijgezel, aangezien voor de getrouwde vrouwen de burgerlijke staat wel genoteerd is.

Figuur 10. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

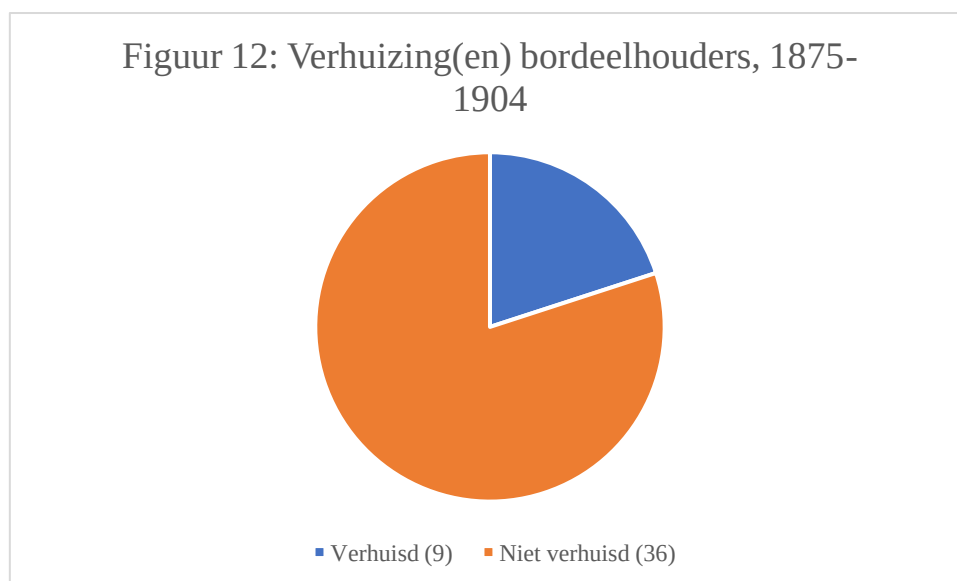
Figuur 10 laat zien waar de bordeelhouders oorspronkelijk vandaan komen. Net als bij de publieke vrouwen is dit opgedeeld in Leiden, Zuid-Holland, de aangrenzende provincies Utrecht en Noord-Holland, de overige provincies, en het buitenland. Slechts een klein deel van de bordeelhouders komt uit Leiden zelf, namelijk 8,9%. Daarentegen komt er een kwart uit de provincie, waardoor het goed mogelijk is dat enkelen uit de omliggende steden van Leiden komen. In totaal beslaan beide getallen 33,3% van het totaal. Net als bij de publieke vrouwen komt er ook een groot deel van de bordeelhouders uit Noord-Holland. Dit is 26,6% en is dus net iets meer dan een kwart van het totaal. In totaal komt meer dan 50% uit andere provincies binnen Nederland. Het aandeel bordeelhouders dat uit het buitenland komt beslaat slechts 6,6% en is dus maar een laag getal. De situatie van de bordeelhouders verschilt dus nauwelijks van die van de publieke vrouwen. Ook dit zal weer te maken hebben met de migratiepatronen die samengaan met de aantrekkingskracht van de grote stad en van de nijverheidsindustrie als aanvullende economische factor.

Figuur 11. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

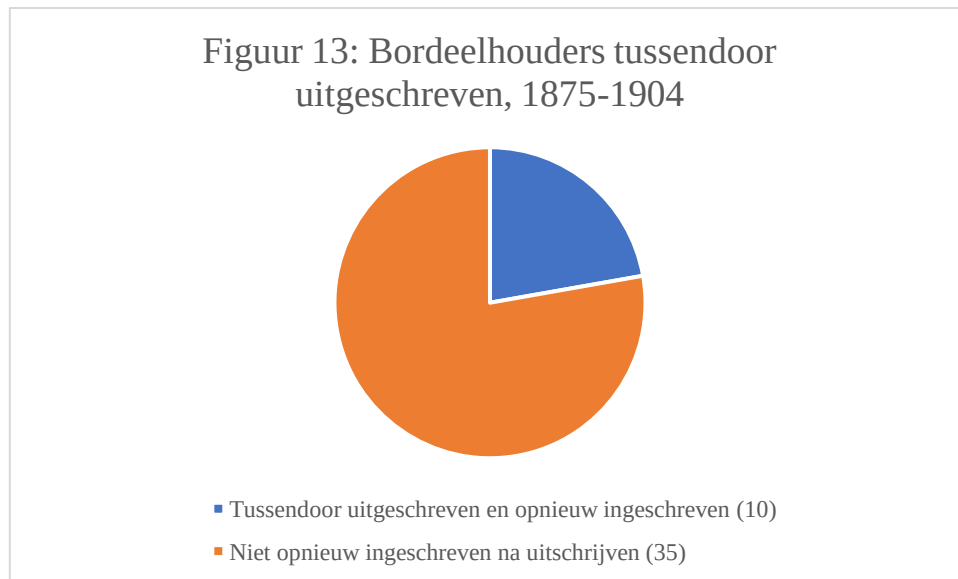
Figuur 11 toont aan hoe lang de bordeelhouders ingeschreven stonden in Leiden. Om dezelfde reden als bij de publieke vrouwen geldt dit wederom voor de periode tussen de eerste inschrijving en de laatste uitschrijving. Niet meegenomen is daarbij de duur dat een bordeelhouders eventueel tussendoor uitgeschreven is geweest. Ook weer varieert de duur dat de zij ingeschreven staan heel erg. Opvallend is dat slechts drie van hen tussen de vijf en tien jaar ingeschreven stond. Maria Bertha Dierking is degene die het langst ingeschreven stond. 22 Jaar lang was zij de bordeelhoudster van de Lange Agnietenstraat 9, zonder dat zij tussendoor uitgeschreven of verhuisd is.⁹⁰

⁹⁰ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904, volgnummer 192.

Figuur 12. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

In figuur 12 valt af te lezen dat bordeelhouders nauwelijks verhuisden. 20% van hen is één of meerdere malen verhuisd. Dit bedroeg echter vaak wel verhuizingen van bordeel naar bordeel, en zelden van een bordeel naar bijvoorbeeld een woonhuis. In tegenstelling tot de publieke vrouwen ligt dit aantal aanzienlijk lager. Dit komt mede doordat het als publieke vrouw makkelijker was om te verhuizen dan als bordeelhoud(st)er, aangezien er voor de publieke vrouwen geen kosten zoals huisbezit een rol speelden. Toch betekenen deze verhuizingen niet dat de bordeelhouders heel de stad door verhuisden. De grootste concentratie van bordelen was te vinden binnen de Singels, namelijk in de wijk boven het westelijke gedeelte van de Haarlemmerstraat en rondom het huidige Boerhaavemuseum.

Figuur 13. Bron: SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890; SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Zoals in figuur 13 aantoont verbleef 77,8% van de bordeelhouders gedurende de periode tussen de inschrijving en uitschrijving in de stad Leiden. Slechts tien van hen zijn tussendoor één of meerdere malen ingeschreven geweest in andere gemeentes. Het bordeelhoud(st)er-zijn in Leiden was voor velen dus iets van de langere duur en vaak ook iets voor de duur van één bordeel in dezelfde stad. Onder de bordeelhouders lag de mobiliteit binnen de stad dus lager dan bij de publieke vrouwen.

Armoede als oorzaak van prostitutie?

Aan het eind van de 19e eeuw kwamen er meer prostituees van het platteland dan in eerdere jaren. De dochters van welvarende gezinnen zijn nauwelijks als prostituees te vinden, dus armoede speelde hier een rol. Veel armere mensen waren over het algemeen zeer mobiel vanwege het gebrek aan economische opties in hun geboortedorp of -stad. Voor prostituees was het bovendien niet ongewoon om vaker te verhuizen, zowel binnen een stad als van en naar steden. Zoals al eerder opgemerkt was het wel eens het geval dat de vaste bezoekers van bordelen afwisseling wilden in de keuze aan vrouwen. In dit opzicht was het ook van economisch belang voor de prostituees om zeer mobiel te zijn.

Aan het eind van de 19^e eeuw ontstonden er discussies over de oorzaken van prostitutie. Een van de belangrijkste dilemma's was dat van armoede tegenover zedeloosheid. Volgens Pierson, de oprichter van de Nederlandse Vereniging tegen Prostitutie, was armoede wel aan aanleiding maar geen oorzaak. Hij beschouwde het in de prostitutie gaan als afwisseling brengen in de saaiheid van het gewone werk.⁹¹

Voor de Leidse prostituees speelden bovendien hun gebrekkige opbrengsten, zoals al eerder in deze thesis aangegeven, een rol. Ook in de fabrieken waren niet hele goede omstandigheden en salaris te vinden. Het leven in de stad was prijzig, dus goede inkomsten waren van groot belang. An Huizing heeft onderzoek gedaan naar de leeftijd waarop de Leidse publieke vrouwen uit het ouderlijk huis vertrokken. Volgens haar vertrok in de periode die deze thesis beslaat gemiddeld 51,9% van de vrouwen voor hun 20ste levensjaar uit het ouderlijk huis, met een toename die te zien is in de latere periode vanaf 1880.⁹² Het is algemeen bekend dat veel vrouwen die van het platteland naar de stad trokken bijvoorbeeld een baan als dienstbode vonden, en het kwam nauwelijks voor dat een vrouw in een fabriek ging werken. Wanneer een vrouw, zowel uit de stad als het platteland, als prostituee ging werken ging zij direct uit huis wonen en deed zij dit vaak ook gedurende de rest van haar leven. Enkele gevallen trokken wel weer opnieuw in het ouderlijk huis in, maar dit was niet gewoonlijk. Voor Judith Keereweer was dit wel het geval. Zij is na ongeveer één jaar ingeschreven te zijn geweest als publieke vrouw in 1857 terug gekeerd naar haar ouderlijk huis.⁹³ Ook Jannetje van der Geer is weer terug verhuisd naar haar ouderlijk huis. In haar geval al na iets minder dan twee maanden.⁹⁴

Voor armere gezinnen was het gebruikelijk dat de kinderen op jonge leeftijd al het ouderlijk huis verlieten om te gaan werken. Een hoge vruchtbaarheidsgraad in combinatie met de lage lonen en de lange werkdagen leidden ertoe dat gezinnen hun arbeidscapaciteit uit moesten breiden.⁹⁵ Het verdienen van geld, en mogelijk ook armoede, speelden dus zeker een rol in het kiezen voor een beroep als publieke vrouw. Ook was dit voor bijvoorbeeld alleenstaande moeders een handige manier om geld

⁹¹ De Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen* 159.

⁹² Huizing, *Betaalde liefde* 73.

⁹³ SAL, Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874, volgnummer 39.

⁹⁴ Idem, volgnummer 34.

⁹⁵ T. Bengtsson, 'Living Standards and Economic Stress' in: Bengtsson, T., Campbell, C., Lee, J.Z., et al., *Life under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2004) 27-60, aldaar 53-55.

en onderdak te verkrijgen. In 19de-eeuws Europa was het niet makkelijk om rond te komen als alleenstaande vrouw.⁹⁶

Conclusie

Tussen de bordeelhouders en de publieke vrouwen zitten grote verschillen met betrekking tot hun sociale profiel. Waar de publieke vrouwen over het algemeen wat jonger waren op het moment van inschrijven, namelijk tussen de 21 en de 25, waren de meeste bordeelhouders tussen de 26 en 35 jaar oud. Het worden van bordeelhouder was een stap die vaak pas genomen werd nadat iemand al geïntroduceerd was tot de prostitutie, of wanneer iemand geld had voor het bezitten van een eigen pand en het onderhouden van de prostituees. Een groot deel van de vrouwen bezat het bordeel samen met haar echtgenoot, waarvoor dus eerst het vinden van een huwelijkspartner nodig was. Voor de bordeelhouders was het dan ook niet uitzonderlijk om langer dan een jaar in Leiden en op één plek te blijven, waar de publieke vrouwen soms maar heel kort in Leiden ingeschreven stonden. Ook verhuizingen binnen Leiden kwamen onder de publieke vrouwen veel vaker voor dan onder de bordeelhouders. Zoals al eerder gemeld komt voor beide groepen ongeveer een derde oorspronkelijk uit Leiden of uit omliggende steden in dezelfde provincie. Dit geeft aan dat Leiden vooral in trek was voor kortere afstand migratie, alhoewel dit veranderde richting het eind van de 19^e eeuw. In deze periode waren er minder publieke vrouwen uit Leiden ingeschreven in de stad en kwam het merendeel van de vrouwen uit omringende provincies of uit het noorden van het land. Ook het aantal buitenlandse vrouwen is nagenoeg nul, wat aan geeft dat Leiden niet per definitie in trek was voor buitenlandse prostituees.

De algemene consensus onder historici is dat het gebruikelijk is voor de meeste migranten was om eerst naar de stad te trekken en hier werk te vinden, eventueel uiteindelijk als prostituee. Anders dan deze migranten trokken enkele vrouwen naar de stad met het doel om prostituee te worden. Volgens de algemene migratiepatronen van vrouwen in de 19de eeuw zouden de publieke vrouwen in Leiden uit het

⁹⁶ A. Fauve-Chamoux, 'Urban Population and Female Labour: The Fortunes of Women Workers in Rheims before the Industrial Revolution' in: Siddle, D., *Migration, Mobility and Modernization* (Liverpool University Press: Liverpool, 2000) 119-130, aldaar 128.

omringende platteland moeten komen.⁹⁷ Zoals eerder al aangegeven komen meeste publieke vrouwen in Leiden uit Noord- en Zuid-Holland en Utrecht. Ongeveer 5% van de publieke vrouwen in Leiden komt uit het buitenland – dit aantal ligt hoger in grotere steden als Den Haag, Rotterdam en Amsterdam. In de laatste jaren oplopend naar 1904 zijn er bijna geen vrouwen uit Leiden meer in de archieven te vinden, en komen de publieke vrouwen voornamelijk uit andere provincies. Voornamelijk uit het Noorden komen grote aantallen.

Waarom is er een afname te zien in het aantal Leidse vrouwen? Een mogelijkheid is dat zij een voorkeur voor de clandestiene prostitutie hadden vanwege weerstand tegen de reglementering. Bekend is dat veel vrouwen richting het eind van de 19^e eeuw meer weerstand begonnen te geven tegen de reglementering, waaronder vanwege de hoge kosten en de vernederende behandeling die zij tegen syfilis moesten ondergaan.⁹⁸ Deze vrouwen kenden de stad Leiden goed, dus onttrekken aan toezicht wordt hierdoor makkelijker. De latere leeftijd waarop zij zich in gingen schrijven zegt eigenlijk niet zo veel aangezien het mogelijk is dat de vrouwen wel vanuit de clandestiene prostitutie de openbare prostitutie in gingen. In ieder geval kan gesteld worden dat de vrouwen die zich pas op latere leeftijd ingeschreven hebben als prostituee zich ook al later in de loopbaan bevonden, en dus als beroepsprostituees beschouwd kunnen worden.⁹⁹

Een andere mogelijke oorzaak voor de afname van Leidse publieke vrouwen is de toename in het nationale of zelfs internationale karakter van de prostitutie. Rekrutering was niet ongewoon aan het eind van de 19^e eeuw. Dit vond zijn oorsprong weer in de toenemende welvaart en grotere vraag naar prostituees.¹⁰⁰ Kan er gesproken worden van een toename in mobiliteit, aangezien er minder prostituees uit eigen stad en provincie ingeschreven staan? Voor de algemene migratie aan het eind van de 19^e eeuw geldt dat de migratie van platteland naar stad het sterkst was. Een algemene toename in mobiliteit was toentertijd zeker het geval, en de mobiliteit van vrouwen is gedurende deze periode hier gelijk aan gestegen.¹⁰¹

⁹⁷ Huizing, *Betaalde liefde* 61.

⁹⁸ Harsin, *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris* 17.

⁹⁹ Huizing, *Betaalde liefde* 46.

¹⁰⁰ Idem, 66.

¹⁰¹ Greefs, Winter, 'Alone and Far from Home' 61-80, aldaar 74-75.

Opvallend is dat vooral vrouwen uit de grote steden als Den Haag en Amsterdam zich ingeschreven hadden in Leiden, terwijl Leiden een relatief kleine stad was met een heel ander karakter. Waarom maakten deze vrouwen de tocht van een grote stad naar een kleine stad? Dit lijkt ongebruikelijk voor het zoeken naar werk als dienstbode of fabrieksarbeidster. Colin G. Pooley en Jean Turnbull gaan tegen de algemene consensus dat in de 19de eeuw stad naar plattelandsmigratie het meest voorkomend was in. Zij stellen dat het in de 19de eeuw circulaire migratie ook vaak voor kwam.¹⁰² Het was volgens hen gebruikelijk om van stad naar stad of tussen kleine dorpen te migreren. Dit sluit aan op het begrip van mobiliteit die in deze thesis gehanteerd wordt. De rol van grote steden moet niet overschat worden, en vandaar dus dat verhuizingen van grotere steden naar een wat kleinere stad als Leiden niet als uitzonderlijk beschouwd moeten worden. Ook verhuizingen binnen een stad vonden relatief vaak plaats.

Een andere mogelijke reden is dat deze vrouwen waarschijnlijk begonnen als prostituee in hun eigen stad en besloten zij daarna om rond te gaan reizen mede door de reden dat niet alle bezoekers van een bordeel altijd dezelfde vrouwen wilden zien. Dit is anders dan voor de algemene migratiepatronen, omdat hierbij vaak werk gezocht werd in de steden waar men naartoe vertrok. Men trok dus naar een specifieke stad met het doel daar werk te vinden. Vaak was het zo dat bepaalde beroepsgroepen, zoals dienstboden, gelinkt konden worden aan prostitutie. Om te kijken of dit daadwerkelijk zo was zou er gekeken moeten worden of er onder de prostituees gemiddeld meer dienstboden waren dan onder de niet-prostituees. Voor deze thesis is dit niet mogelijk, maar er kan wel een algemene conclusie getrokken worden, namelijk dat de economische connectie met werk in de nijverheid alleen te maken is voor de in Leiden geboren vrouwen en dus niet voor de immigranten.

In Leiden bevonden zich slechts twee mannelijke bordeelhouders; de rest van de bordeelhouders was vrouwelijk. Enkele van deze vrouwen waren eerst zelf prostituee geweest en besloten na hun carrière als publieke vrouw om een bordeel te beheren. Bordeelhouders kunnen als vrij mobiel beschouwd worden. Overnames van bordelen waren niet ongewoon en ook werd er regelmatig verhuisd

¹⁰² C.G. Pooley; J. Turnbull, 'Migration and Urbanization in North-West England: A Reassessment of the Role of Towns in the Migration Process' in: Siddle, D., *Migration, Mobility and Modernization* (Liverpool: Liverpool University Press, 2000) 186-214, aldaar 187; 212.

van zaak.¹⁰³ Leidse bordelen waren vaak niet Leids van oorsprong. Bordeelhouders hadden er baat bij om buitenlandse vrouwen in te schrijven, zeker als ze veel geld opleverden. Wanneer deze vrouwen een officiële bron van inkomsten waren voor de bordeelhouders konden zij niet uit gezet worden. Bovendien hadden de bordeelhouders er baat bij om prostituees in te schrijven, want zo konden er geen problemen ontstaan met bijvoorbeeld het verkrijgen en behouden van drankvergunningen.

¹⁰³ Huizing, *Betaalde liefde* 44.

Conclusie

In deze thesis is er onderzoek gedaan naar de volgende onderwerpen: discussies omtrent de reglementering van prostitutie en bordelen, en de mobiliteitspatronen van de prostituees en bordeelhouders in Leiden. De archieven die onderzocht zijn in deze thesis zijn nog niet eerder zo uitgebreid onderzocht, en hebben dan ook veel nieuwe inzichten geleverd. Voornamelijk het sociaal profiel wat op basis van het Leidse prostitutieregister gemaakt kon worden is iets wat voor nieuwe onderzoeken een basis kan bieden en wat voor dit onderzoek een goede basis heeft gegeven ter ondersteuning van de informatie uit het derde hoofdstuk. De hoofdvraag van deze thesis is: **in hoeverre waren prostituees aan het eind van de 19e eeuw mobiel en op welke manier heeft de regulering van de prostitutie hun mobiliteit beïnvloed?** In het beantwoorden van deze vraag is de stad Leiden als casus gebruikt. Een voetnoot hierbij is dat Leiden binnen Nederland een uitzonderlijk karakter had als nijverheidsstad.

De hoofdvraag kan als volgt beantwoord worden. Kort kan vastgesteld worden dat prostituees aan het eind van de 19de eeuw, net als de gemiddelde vrouw in dezelfde periode, erg mobiel waren. Het was niet ongewoon om te verhuizen binnen eigen stad of naar een ander dorp of stad. Internationale migratie was voor een beroep als publieke vrouw niet ongewoon voor de grote steden zoals Amsterdam, maar wel voor een stad als Leiden. In een stad waar voornamelijk vrouwen naartoe kwamen voor de nijverheid is prostitutie niet de meest lucratieve optie. Vaak werkte een publieke vrouw als zodanig als aanvulling op haar eigen baan in de nijverheidssector. Deze sector was veelal gedomineerd door vrouwen en de inkomsten hieruit waren laag. Gesteld kan worden dat veel Leidse publieke vrouwen dan ook niet naar Leiden trokken met de intentie om als publieke vrouw te gaan werken, maar door de lage lonen en het weinige werk wel in dit beroep terecht kwamen. De lonen waren voor veel vrouwen een *push*-factor in het kiezen voor een beroep als publieke vrouw. Wanneer een vrouw eenmaal als publieke vrouw werkte was het niet ongewoon om binnen eigen stad vaak te verhuizen. Ook kwam het vaak voor dat publieke vrouwen naar andere steden trokken. Zeker wanneer prostitutie lucratievere opbrengsten bleek te hebben dan nijverheidswerk. Publieke vrouwen trokken vaak naar andere steden, mede doordat bordeelbezoekers een voorkeur hadden voor afwisseling in vrouwen. In een kleinere stad als Leiden

heeft een bordeelbezoeker al snel alle vrouwen gezien. Veel van de Leidse publieke vrouwen was dus heel erg mobiel en circulaire bewegingen van en naar Leiden waren dus niet ongewoon.

De angst voor venerische ziekten onder de Europese overheden heeft ertoe geleid dat prostitutie als grootste bedreiging in de verspreiding van deze ziektes gezien werd. Om deze reden werden in meerdere landen reglementeringen ingesteld om toezicht te houden op prostitutie. Er kan dus gesteld worden dat mobiliteit indirect hevig gereguleerd werd, doordat de prostituees zich moesten laten registreren als publieke vrouw. Dit brengt een hoop administratieve taken met zich mee als een prostituee wilde verhuizen of wilde vertrekken uit de stad. Er is een link te vinden met de bevindingen van An Huizing¹⁰⁴: veel Leidse vrouwen gingen de clandestiene prostitutie in en verdwenen uit de boeken. In de cijfers uit het Leids archief is dan ook een afname in aantallen publieke vrouwen vast te stellen gedurende de onderzochte periode. Het aandeel vrouwen van buiten de eigen stad of provincie steeg daarentegen wel, wat de bovenstaande constatering bevestigt. Waarschijnlijk door onvrede over de reglementering en de visitatieplicht wilden veel vrouwen zich niet meer registreren, en als vrouw in de eigen stad was dit vaak makkelijker dan als vreemdeling. Men kent de steegjes en achterom weggetjes, en mogelijk ook de klanten.

De clandestiene prostitutie is gedurende heel de periode van de reglementering van zeer grote omvang geweest. Volgens de besproken literatuur heeft dit te maken gehad met onvrede over het medisch onderzoek, over de macht van de politie op de privé sfeer en de hoge inschrijvingskosten die de politie vroeg voor registratie. Mogelijk hebben ook alle administratieve handelingen die bij de inschrijving te pas kwamen enkele vrouwen ook af geschrokken. Als clandestiene prostituee hoefde men zich niet te verantwoorden of de gegevens bij te laten houden. Dit betekent natuurlijk niet dat clandestiene prostituees niet mobiel zijn, maar zoals al aangegeven in de introductie van deze thesis, is het geven van een conclusie hierover nagenoeg onmogelijk vanwege het gebrek aan data. Over de publieke vrouwen, dus de ingeschreven prostituees, kan ook geen eenduidige conclusie gesteld worden. Echter is er wel een toename te zien in de migratiebewegingen van de Leidse vrouwen aan het eind van

¹⁰⁴ Huizing, *Betaalde liefde* 46.

de 19^e eeuw, wat overeenkomt met de algemene migratiepatronen van die tijd. Mobiliteit nam mede toe vanwege de toenemende welvaart. Bovendien was het voor prostituees niet ongewoon om rond te trekken van plaats naar plaats. Aangenomen wordt dat invloed die de reglementering had op de mobiliteit van de publieke vrouwen wel gering is, ondanks dat de administratieve handelingen gepaard met de inschrijving enkele vrouwen wel van inschrijving weerhouden zal hebben. Al met al schijnt ook de angst voor venerische ziekten prostituees niet tegengehouden te hebben in hun mobiliteit, aangezien deze mobiliteit over de besproken periode juist toegenomen is. Het is goed mogelijk dat de vrouwen het economisch gewin en de economische onafhankelijkheid die zij hadden als publieke vrouw als van groter belang beschouwden dan de angst voor het krijgen en verspreiden van venerische ziekten. Om ervoor te zorgen dat zij niet gelimiteerd werden in het uitvoeren van hun beroep, en de daarbij komende mobiliteit die zij bezaten om van stad naar stad te trekken, zullen er vast publieke vrouwen geweest zijn die om deze redenen niet onderwierpen aan geneeskundig onderzoek. Ook het stigma op het hebben van een venerische ziekte dat gedurende de besproken periode leefde in de samenleving droeg hier niet aan bij. De angst voor venerische ziekten lijkt onder de publieke vrouwen niet erg groot geweest te zijn, en als dat wel het geval was dan waren er andere belangen die waarschijnlijk zwaarder gewogen hebben. Hieronder vallen voornamelijk economische belangen. Uit het onderzoek blijkt dat venerische ziekten en de verspreiding ervan dus slechts invloed gehad hebben op zowel het invoeren als het afschaffen van de reglementering, en dus niet op de algehele mobiliteit van de Leidse publieke vrouwen.

De Leidse Gemeentepolitie hechtte tijdens de invoering van de reglementering veel waarde aan de inzichten van de Geneeskundige Faculteit. Bijna alle middelen voor bestrijding van syfilis zijn ook daadwerkelijk ingevoerd in de stad, op het verplichten van visitatie voor de bezoekers van bordelen na. Zoals ook al geopperd door Petra de Vries was syfilis een ziekte met een vrouwelijke symboliek, en waren de bezoekers of de mannen hier enkel slachtoffers van. Echter, omtrent de afschaffing van de reglementering zijn de inzichten van de Geneeskundige Faculteit wel besproken, maar hebben andere argumenten uiteindelijk zwaarder gewogen. Helaas is er niets bekend over deze besluitvorming vanuit de gebruikte archieven, dus de exacte redenen voor het toch afschaffen van de reglementering zijn voor nu onbekend. Door de debatten over onder andere moraliteit en onzedelijkheid die op hetzelfde moment

in de samenleving gevoerd werden kan wel worden gesteld dat de invloed hiervan ook groot geweest zal zijn in de besluitvorming. Argumenten met moraliteit als ondertoon waren erg in trek, voornamelijk bij de abolitionisten, om ook nog maar te zwijgen over de argumenten die als basis hadden het “redden” van de prostituees omdat zij als slaven beschouwd werden. De schuld van de verspreiding van venerische ziekten werd gelegd bij de gebreken die de reglementering had en bij de ontembare clandestiene prostitutie.

In de beargumentering van voorstanders van de afschaffing is geen mededeling gemaakt van het feit dat prostituees heel erg mobiel zijn. Dit is opvallend, zeker gezien de toename in mobiliteit aan het eind van de 19^e eeuw. Bij het invoeren van de reglementering is hier wel een opmerking over gemaakt door de Geneeskundige Faculteit, namelijk dat voorkomen moet worden dat wanneer syfilis uitgeroeid is in een stad dat deze door een vreemdeling weer binnen gebracht kan worden. Toen ik deze thesis begon was de verwachting dat om deze redenen mobiliteit ook beperkt zou zijn geweest, om zo de verspreiding van venerische ziekten tegen te gaan. Uit de bronnen die gebruikt zijn voor deze thesis is deze conclusie echter niet te trekken en bleken prostituees toch zeker erg mobiel gebleven.

Al met al waren publieke vrouwen aan het begin van de reglementering al zeer mobiel en is dit gedurende de periode alleen nog maar toegenomen. De regulering van prostitutie heeft dus een geringe invloed gehad op de mobiliteit van de publieke vrouwen. Bovendien heeft het tegengaan van de verspreiding van venerische ziektes een minder grote rol gespeeld in het afschaffen van de reglementering dan aanvankelijk verwacht. Door het gebrek aan data over de clandestiene prostitutie kan er geen duidelijk beeld geschetst worden over de mobiliteit van alle prostituees, maar voor de publieke vrouwen kan geconcludeerd worden dat zij mobiel waren en ook zeer mobiel bleven.

Bibliografie

Archieven

Stadsarchief Leiden (SAL), Plaatselijke Gezondheidscommissie, *Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met de prostitutie*, inventarisnummer 0018, bestand 29.

Stadsarchief Leiden (SAL), Gemeentearchief Leiden, *Stukken betreffende de aanpak van het probleem van de openbare prostitutie en de bestrijding van syfilis, 1847, (ca.) 1852-1853, (na 1875)*, inventarisnummer 0516, bestand 3181.

Stadsarchief Leiden (SAL), Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2384, 1853-1874.

Stadsarchief Leiden (SAL), Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2385, 1875-1890.

Stadsarchief Leiden (SAL), Gemeentepolitie van Leiden, inventarisnummer 0552, bestand 2386, 1891-1904.

Literatuur

Bengtsson, T., 'Living Standards and Economic Stress' in: Bengtsson, T., Campbell, C., Lee, J.Z., et al., *Life under Pressure: Mortality and Living Standards in Europe and Asia, 1700-1900* (Cambridge, Massachusetts: MIT Press, 2004) 27-60.

Bernheimer, C., *Figures of Ill Repute: Representing Prostitution in Nineteenth-Century France* (Londen: Harvard University Press, 1989).

Blok, J., & Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen, *Vrouwen, kiesrecht en arbeid in Nederland, 1889-1919* (Groningen: SSGN, 1978).

Cook, C., *The long sexual revolution: English women, sex, and contraception, 1800-1975* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

Davey, C. et al., 'Mobility and sex work: why, where, when? A typology of female-sex-worker mobility in Zimbabwe', *Social Science and Medicine* 220 (2019) 322-330.

Fauve-Chamoux, A., 'Urban Population and Female Labour: The Fortunes of Women Workers in Rheims before the Industrial Revolution' in: Siddle, D., *Migration, Mobility and Modernization* (Liverpool: Liverpool University Press, 2000) 119-130.

- Greefs, H., Winter, A., 'Alone and Far from Home: Gender and Migration Trajectories of Single Foreign Newcomers to Antwerp, 1850-1880' *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 61-80.
- Harsin, J. *Policing Prostitution in Nineteenth-Century Paris* (Princeton: Princeton University Press, 1985).
- Hatton, T.J., Williamson, J.G., *The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact* (New York: Oxford University Press, 1998).
- Huizing, A., *Betaalde Liefde: Prostituees in Nederland 1850-1900* (Octavo: Bergen, 1983).
- Noordam, D.J., 'Prostitutie in Leiden in de 18e eeuw', *Leidse Facetten: Tien studies over Leidse geschiedenis*, (Leiden 1983).
- Pluskota, M. *Prostitution and Social Control in Eighteenth-century Ports* (Abington: Routledge, 2015).
- Pooley, C.G.; Turnbull, J., 'Migration and Urbanization in North-West England: A Reassessment of the Role of Towns in the Migration Process' in: Siddle, D., *Migration, Mobility and Modernization* (Liverpool: Liverpool University Press, 2000) 186-214.
- Quispel, C., 'Industrialisatie in Leiden 1815-1914' in: Moes, J.K.S., *Stof uit het Leidse Verleden: Sociale en Economische Facette uit de Geschiedenis van de Leidse Textielnijverheid* (Samenvattingen van de voordrachten op de Congresdag 'Stof uit het Leidse Verleden', 2 juni 1989) 21-22
- Schmidt, A., van der Heijden, M., 'Women Alone in Early Modern Dutch Towns, Opportunities and Strategies to Survive', *Journal of Urban History* 42:1 (2016) 21-38.
- Slobbe, J.F. van, *Bijdrage tot de geschiedenis en de bestrijding der prostitutie te Amsterdam* (Scheltema & Holkema's boekhandel en uitgeversmaatschappij N.V.: Amsterdam, 1937).
- Siddle, D., *Migration, Mobility and Modernization* (Liverpool: Liverpool University Press, 2000).
- Simonton, D., Montenach, A. (ed), *Female agency in the urban economy. Gender in European towns, 1640– 1830* (New York 2013).
- Volmuller, H.W.J., *Het oudste beroep. Geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (A. Oosthoek's Uitgeversmaatschappij: Utrecht, 1966).
- Vries, P. de, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen: De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911* (Hilversum: Verloren, 1997).

Walkowitz, J.R. *Prostitution and Victorian Society: women, class, and the state* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980).